مێژوی نەوت و قیر و بەكارهێنانی لای موسڵمانان لەسەردەمی عەباسیدا

(١٣٢- ٦٥٦ك/٧٤٩-١٢٥٨ز)

نوزاد خالد ڕؤوف

بەشی مێژوو، كۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەكان، زانكۆی ڕاپەڕین، ڕانیە، هەرێمی كوردستان، عێراق.

ئیمەیڵ: Nawzadkr@uor.edu.krd

پوختە:

هەر لە كۆنەوە مرۆڤ نەوت و قیری ناسیوە و بەتایبەت گەلانی ڕۆژهەلات لە دۆڵی ڕافیدەین و فارس بەر لە هاتنی ئاینی ئیسلام و سەردەمی عەباسی، لەسەردەمی عەباسیشدا موسڵمانان نەوت و قیریان لە كانی و بیرەكان و ڕوبار و دەریاچەكان دەردەهێنا، كە لە درز و كەلەبەرەكانی زەویەوە دەهاتە دەرەوە بۆ سەر زەوی، موسڵمانانیش نەوت و قیریان لە چەندین بواری جیاجیای وەک دروستكردنی كەشتی و بەلەم و چەكی سەربازی سوتێنەر و بواری چارەسەر و پزیشكی و بۆ ڕوناكردنەوە لە شەودا، هەروەها لە بواری سواخدانی دیواری گەرماوەكان بە قیر و قیركردنی ڕێگاكان و.... بەكارهێنراوە و سودیان لێوەرگرتوە، لەبەر گرنگی مادە و كانزای نەوت و قیر لە ژیانی موسڵمانان و لەلایەكی تر كەمی یاخود نەبونی توێژینەوە و لێكۆڵینەوە لە مێژو و بەكارهێنانی نەوت و قیر لەسەردەمی ئاماژەپێكراودا ئەم بابەتەمان بۆ توێژینەوەكەمان هەڵبژاردوە.

توێژینەوەكەمان لە پێشەكی و دەروازە و دو تەوەری سەرەكی پێكدێت، لەگەڵ دیارترین ئەنجامەكان و پوختەی توێژینەوەكە بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی و لیستی سەرچاوە و ژێدەرەكان.

كلیلە وشەكان: نەوت، قیر، عەباسی، موسڵمانان.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

پێشەكی:

نەوت و قیڕ وەک دو مادە و کانزا و مادەی گرنگ بەر لە سەرهەڵدانی ئاینی ئیسلام و سەردەمی خەلافەتی عەباسی لای گەلانی ڕۆژهەڵات ناسراوبون، ئەو دو مادە و کانزایەش لەسەردەمی عەباسی لەڕوی دەرهێنان و بەرهەمهێنان و بەکارهێنانەوە گرنگی زیاتریان پێدراوە و بون بە پێداویستییەکی سەرەکی لای دەسەڵاتداران و خەڵکی گشتی، لە ناوچە جیاجیاکانی ژێردەسەڵاتی خەلافەتی عەباسی و موسڵمانان چەندان کانی و بیری نەوتی و قیڕ هەبون کە نەوت و قیڕیان لێدەرهێنراوە و بۆ بواری جیاجیا سود و کەڵکیان لێوەرگیراوە، بازرگانی و ئاڵوگۆڕ و گواستنەوەیان لە وڵات و ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە پێوەکراوە.

بابەتی نەوت و قیڕ وەک یەکێک لە بابەتە گرنگ و شارستانییەکانی مێژوی سەردەمی خەلافەتی عەباسی لای توێژەرانی کورد نەبۆتە بابەتی توێژینەوە و توێژینەوەی لەسەر ئەنجام نەدراوە، بۆیە لەو سۆنگەیەوە ئێمە ئەو بابەتەمان هەڵبژارد بۆ ئەوەی توێژینەوەیەکی سەربەخۆی لەسەر ئەنجام بدەین بە ناونیشانی (مێژوی نەوت و قیڕ و بەکارهێنانی لای موسڵمانان لەسەردەمی عەباسیدا (١٣٢- ٦٥٦ک/٧٤٩-١٢٥٨ز)).

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بە شێوازێکی زانستیانە و بەپشت بەستن بە میتۆدی لێکۆڵینەوەی مێژویی زانیارییەکان لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی سەردەمی عەباسی لەسەر بابەتەکە وەربگرین و بیخەینەڕو.

ئەم توێژینەوەیە لەپێشەکی و دەروازە و دو تەوەر و ئەنجام و پوختەی توێژینەوەکە بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتوە، لە دەروازەدا باس لە زاراوەکانی نەوت و قیڕ و جۆرەکانیان لەسەردەمی عەباسیدا کراوە بەپشت بەستن و وەرگرتنی زانیاری لە سەرچاوە ڕەسەنەکانی هاوسەردەمی عەباسی.

تەوەری یەکەم تەرخانکراوە بۆ باسکردن لە بیرو کانییە نەوتی قیرییەکان لەسەردەمی عەباسیدا، لەم تەوەرەیەدا باس لەو شوێن و کانی و بیرەنەوتی و قیڕانە کراوە کە لە شار و ناوچە جیاجیاکانی ژێردەسەڵاتی موسڵماناندا بونیان هەبوە.

لە تەوەری دوەم باس لە سود و گرنگی و بوارەکانی بەکارهێنانی نەوت و قیڕ لەو سەردەمە مێژوییە کراوە، تێیدا ئەوە خراوەتەڕو کە لەو سەردەمەدا نەوت قیڕ لە بواری جیاجیای وەک سەربازی و بیناکاری و پزیشکی و ڕوناککردنەوە و چەندین بواری دیکە گرنگی و سودی زۆریان هەبوە بۆ مرۆڤ و بەکارهێنراون.

دەروازە: زاراوەکانی نەوت و قیڕ و جۆرەکانیان لەسەرچاوەکانی سەردەمی عەباسیدا:

نەوت و قیڕ وەک دو مادە و کانزای زەوی لەڕوی زمانەوانی و زاراوەییەوە بەچەندین شێوە لە سەرچاوەکانی سەردەمی عەبباسی گوزارشتی لێکراوە، سەرەڕای ئەمەش چەندین کەس هەبون کە سەروکاریان لەگەل نەوت و قیڕ بوە و ئەوانیش وشە و زاراوەی تایبەتیان بۆ بەکارهێنراوە، جا ئەو کەسانە لەناو سوپا و یان لەناو خەڵکی گشتی بوبن، ئێمە هەوڵدەدەین بەپێی گونجاوی لەگەڵ توێژینەوەکەمان لەخوارەوە ئەو بابەتە بخەینەڕو.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

أ- زاراوەی نەوت و پیشەگەرەكانی:

وشەی نەوت لە پەرتوكە زمانەوانی و سەرچاوەكانی سەردەمی عەباسیدا (١٣٢ــ ٦٥٦ك: ٧٤٩ ــ ١٢٥٧ز) بەشێوەی (نفط) و (النفط) هاتوە، نەوتیش وا پێناسەكراوە كە جۆرێكە لە ڕۆن و وەك شیرێكی داچۆڕاو لە چیا وایە و لەبنی بیردایە و ئاگری پێدەكرێتەوە، ئەگەر ئاگربگرێت كوژانەوە زۆر قورسە (الفراهيدي، ٢٠٠٣،٢٥١/٤؛ السمعاني،١٩٦٢، ١٥٦/١٣؛ المرسي،٢٠٠٠، ١٨٨/٩)، هەروەها وتراوە نەوت پوختەكراوی قیڕی بابلییە (ابن بيطار،٢٠٠١، ٤٨١/٤)، و بەكبریتی كانزایی و ئاوی كبریتی وتراوە نەوت (الطرسوسي، ١٩٤٨، ص ٢١).

جیا لەوەش بۆ هاواتای وشەی نەوت لە سەرچاوەكاندا چەندین ناوی دیكەی بۆ دانراوە بۆ نمونە وتراوە (الكحيل) نەوتە، (بطولاون) كە بە زمانی یۆنانی مانای زەیتی بەرد دەگەیەنێت بەواتای نەوت دێت، هەروەها خزخاز (الخضخاض)یش بۆ وشەی نەوت بەكارهاتوە و وتراوە نەوتە (ابن بيطار، ٢٠٠١، ١٤٠/١؛ الفارابي، ١٩٨٧،٥ /١٨١٠؛ ابن منظور، ١٩٩٣، ٥١٥/١، ١٤٤/٧).

ڕەنگ و شێوە و جۆری نەوتیش جیاوازبوە بەپێی بەكارهێنانی، نەوت هەبوە سپی بوە، نەوت هەبوە ڕەش بوە، نەوت هەبوە شین بوە، و جۆرێك لە نەوتی تایبەت هەبوە كە بە (نفط الطيار) ناسراوە، هەریەك لەم جۆرە نەوتانە و ڕەنگە جیاوازانەی نەوت بۆ مەبەستێكی تایبەت بەكارهێنراون، ئاگری ئەو جۆرە نەوتانەش جیاواز بوە لەیەكتری، بەگشتی ئاگری نەوت بەگوێرەی جیاوازی نەوتەكە ڕەنگی جیاوازبوە (الجاحظ، ١٩٦٦، ٦١/٥؛ ابن سينا، ١٩٩٩، ٥٨١/١، ٣٠٧/٣؛ ابي شامة، ١٩٩٧، ١٢٠/٤؛ القزويني،٢٠٠٠، ص٢٠٤)، لەكاتەدا وتراوە نەوت و لۆكەش زۆر خێرا گڕدەگرن و دەسوتێن، ئاگرێك سوتەمەنیەكەی تەنها نەوتی ڕەش و كبریت بوبێت ڕەنگی ئاگرەكەی سوربوە و ئاگرێكیش سوتەمەنیەكەی ڕۆنی پاڵفتەی پاك و ڕۆنی وەنەوشە بوبێت ڕەنگی سپی بوە (مسكويه، الهوامل ٢٠٠١، ص٢٩٣؛ النيسابوري، ١٩٥٥، ٣٤٥/٢).

لە سەردەمی عەباسیدا كۆمەڵێك وشە و نازناوی تایبەت بە پیشەگەر و كاركەرانی بواری نەوت هەبون، لەو وشە و نازناوانەش (النفاط) و (النفاطين) و (النفاطة) بو، (النفاطة) ناوی ئامێرێكی جەنگی بوە بەمانای نەوتوەشێن دێت، هەروەها وەك نازناوێكی پیشەیی بەو كەسانە وتراوە كە نەوتهاوێژ بون و نەوت و ئاگریان هاویشتوە لە سوپادا، بە هەمان شێوە (النفاطة) وەك نازناوێك بۆ ئەو شوێنەی نەوتی لێدەردەهێنریت و ئەو كەسانەی نەوتیش دەردەهێنن و لەو بوارە كاردەكەن بەكارهێنراوە(الفراهيدي، ٢٠٠٣، ٢٥١/٤؛ الفارابي،٢٠٠٣، ٣٣١/١؛ ابن الاثير،د ت، ٣١٩/٣)، هەروەها جۆرێك لە چرا هەبوە كە نەوتیان پێهاویشتوە پێی وتراوە (النفاطة) (اليميني، ١٩٩٩، ٦٦٩١/١٠)، لەماوەی فەرمانڕەوایەتی عەباسییەكاندا بە دەیەها كەس هەبون لە شار و ناوچە جیاجیاكان كە بە نەوتهاوێژ یاخود نەوت دەرهێن ناسرابون و نازناوی پیشەییان (النفاط) بوە (ابن ماكولا، ١٩٩٠، ٣٥٨/٤؛ السمعاني، ١٩٦٢، ١٥٦/١٣؛ ابن حمدون،١٩٩٦، ٣٥٦/٩-٣٥٧؛ ابي حاتم، ١٩٩٨، ٣٤٠٥/١٠)

جۆرێك لە چرا هەبوە كە هەم بۆ هاویشتنی نەوت و هەم بۆ ڕوناككردنەوە بەكارهاتوە، ئەو چرایە فتیلەیەكی تێهاویشتراوە و ئەو فتیلەیە ئاگردراوە، هەروەها كەرەستەیەكی مسینیش هەبوە كە نەوت و ئاگری پێهاویشتراوە و پێیوتراوە (النفاطات) (الهروي، ٢٠٠١، ٢٤٦/١٣؛ الزمخشري، ١٩٩٨، ٢/ ٢٩٤؛ المرسي، ١٩٩٦،

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

١٧٢/٣). واتە ئەو شتەی بە دەست نەوتهاوێژەکانەوە بوە و هاویشتویانە بۆ بۆردومانکردنی لایەنی بەرانبەر و نەوت و گیراوەی سوتینەری تێدابوە پێیوتراوە(النفاطات).

زاراوەیەکی دیکە کە بۆ نەوتهاوێژان بەکارهاتوە (الزراق، الزراقون) بوە، کە لە سەرچاوەکاندا لەپاڵ وشەی نەوتهاوێژان (النفاطین) بەکارهاتوە، ئەوانیش بەهەمان شێوە کاریان دروستکردنی دەرمان و گیراوەی سوتێنەر لە نەوت و چەند مادەیەکی دیکە و هاویشتنی نەوت و ئاگر و (النفاطات) بوە (ابي شـامة، ١٩٩٧، ١٢٢/٤، ١٢٥، ١٦٤، ٢٥٦؛ دوزي،١٩٨٢، ٥/ ٣١٢).

نەوت و قیر لە سەرچاوەکاندا وەک دو کانزای شل کە لە شێوەی کانیدا لە زەویدا هەڵدەقوڵێن و دیارن ناویان هاتوە، ئەو دو کانزایەش بەهێزترین و چڕترین دوکەڵیان هەبوە لەکاتی ئاگر تێبەربون وسوتان (الماوردي، ١٩٩٩، ١٧٧/٥– ١٧٨؛ التركماني، ٢٠٠٠، ص١١١؛البغوي،١٩٨٣،٨/٢٧٧).

لە سەدەمی عەباسیدا نەوت کە خێرا گڕدەگرێت وەک سیفەتێکی خوازراو بۆ ئەو کەسانە بەکارهاتوە کە زو تورەبون، کەسێک زو و خێرا تورەبوبێت پێیان وتوە بو بە نەوت یاخود ئەوە دەڵێی نەوتە (ابن عباد، ١٩٩٤، ١٨٨/٩؛ الفارابي، ١٩٨٧، ١١٦٥/٣).

لە زمانی ئینگلیزیش نەوت وا پێناسـەکراوە کە زەیتێکی کانزاییە لە ژێرزەوی یاخود دەریادایە، و لە بەرانبەر وشـەی نەوت چەند وشـەیەک بەکاردەهێنرێت وەک (Petroleum, Oil, Petrol) (فرح و اخرون، ٢٠٠٣، ص ١٥٩، ٩٢٢؛ Parkinson,2005,p405).

ب ـ زاراوەی قیر و پیشەگەرەکانی:

لەسـەرچاوە زمانەوانیەکاندا وتراوە قیر مادەیەکە ڕەنگی ڕەشـە و قیر (القير) بە دو شـێوە زاراوە دەردەبڕدرێت ئەویش قیر و قار (القار) ئەوانیش زفتن (الزفت) (اللخمي، ٢٠٠٣، ص١٩١؛ المرسي،٢٠٠٠، ٤٩٩/٦)، خەڵکانی مەغریب بە مۆمیان وتوە قیر، یۆنانیەکانیش بەقیریان وتوە قیروس، و قیر ئەوە قارە، و وتراوە قیر زفتی تەڕە (التركماني، ٢٠٠٠، ص٢٩٣، ٤١٤)، وشـەی قیر و قاریش دو وشـەی بە عەرەبیکراون (العسـكري، ١٩٩٦، ص٤٣٥) واتە لە زمانەکانی دیکەوە هاتونەتە ناو زمانی عەرەبی.

قیر چەند جۆرێکی هەبوە یەکێک لەوانە (الشـمع) و (الموم) بوە و خەڵکی گشـتی ئەو دو ناوەیان بۆ قیر بەکارهێناوە (اللخمي، ٢٠٠٣، ص١٩١)، و بەشـێوەیەکی گشـتی هەندێک جۆری قیر سـەرچاوەکەی لە چیاکانەوە بوە و هەندێکی دیکەی لە کانیەکانەوە لەگەڵ ئاو هەڵقوڵاوە و بە شـێوەی شـلی هاتۆتەدەرێ (القزويني،٢٠٠٠، ص٢٠٤)، سـەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن قیر سـێ جۆرە، وەک (کفر، زفت، قیر) هەریەکە لەو جۆرانەش بۆ بوارێکی تایبەت سودی لێوەرگیراوە و بەکارهێنراوە (الهروي، ٢٠٠١،١٠/ ١١٥؛ ابن منظور، ١٩٩٣، ١٤٨/٥).

جۆریکی دیکە لە قیر هەبوە و پێیان وتوە مۆمیای یاخود مۆمیا، ئەو مۆمیایە کەجۆرێک بوە لە جۆرەکانی قیر ڕەق بوە، مۆمیا لە کەنارە ئاوییەکان هەبوە و بەسـتاویەتی بوە بە قیر، بە مۆمیای کانزایی ناسـراوە (البيروني، د ت، ص٢٠٤–٢٠٥: التركماني، ٢٠٠٠، ص٣٦٩)، هەروەها جۆرێکی دیکە لە قیر بە قفری یەهودا (القفر

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

اليهودا) ناسـراوه، ئەو جۆرە قیرە زیاتر لە دەریاچەی یەهودا/دەریاچەی مردو لە فەلەستین هەبوە و جۆری شل و ڕەقی هەبوە (ابن بيطار،٢٠٠١، ٢٧٤/٤-٢٧٥؛ دوزي،١٩٩٧، ٨/ ٣٣٩).

ئەو کەسانەی قیریان دەرهێناوە یاخود فرۆشتویانە و لەو بوارەدا کاریان کردوە و پیشەیان بوە پێیانوتراوە (القيار)، وتراوە قیر و قارم لە قیار کڕی، لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی عەباسیەکاندا چەندەها کەس هەبون کە نازناوی (القيار)یان هەبوە و لەو بوارەدا کاریان کردوە (ياقوت الحموي، ١٩٩٥، ٤١٩،٤٨٧/٤، ١٩٥/٥؛ ابن الاثير،د ت، ٦٨/٣؛ الزمخشري، ١٩٩٨، ١١٤/٢؛ وكيع، ١٩٤٧، ١/ ٨٥، ١٠٤).

قیر بەهۆی ئەوەی ڕەنگی زۆر ڕەش بوە وەک توانج و بە نزم سەیرکردن یاخود وەسفکردنی ڕەنگی مرۆڤ و کار بەکارهێنراوە، بۆنمونە وتراوە ئوسامە ئەوەندە ڕەشە لە قیر ڕەشترە، زەید لە لۆکە سپیترە، یان وتراوە ئەوە نابێت تاوەکو پەڕەی قەلەڕەش و قیر سپی نەبن، هەندێ کەسیش بە ئەبوزفت ناسراون بەهۆی ئەسمەرییەکەیان (الدينوري، ١٩٧٨،ص١٦٨؛ ابو داود، دت، ٢٨٠/٢؛ القرطبي، ٢٠٠٠، ٥٩٣/٨).

لە زمانی ئینگلیزیش لە بەرانبەر وشەی قیر چەند وشەیەک بەکاردەهێنرێت وەک (Bitumen,Tar , Asphalt) (فرح و آخرون، ٢٠٠٣، ص ٧١٩).

تەوەری یەکەم: بیر و کانییە نەوتی و قیرییەکان لەسەردەمی عەباسیدا:

لەم تەوەرەیەدا باس لە بیرو کانییە نەوتی و قیرییەکانی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی موسڵمانان دەکەین لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی عەباسییەکاندا، بێجگە لەو کانی و بیرە نەوتی و قیریانەی کە ئێمە باسمان کردون چەندین کانی و بیرە نەوتی دیکە هەبون کە لە ناوچەکانی دەرەوەی ژێردەسەڵاتی موسڵماناندا بون و لە ناوچەی جیاجیا لە ژێر دەسەڵاتی ڕۆمە بێزەنتییەکان و دەسەڵاتدارانی دیکەی ناموسڵماندا بون، ژمارەیەک لەو بیر و کانییە نەوتیانە ئیمپراتۆری بێزەنتی (قوستەنتین بورفيروجنيتوس) (٩١٤- ٩٥٩ز/ ٣٢١- ٣٤٨ک) لە پەرتوکەکەی خۆیدا ئاماژەی پێکردون (porphyrogenitus,1967,p285-287). کە ئەمە لەدەرەوەی چوارچێوەی توێژینەوەکەی ئێمەدایە.

أ- بیر و کانی و سەرچاوە نەوتییەکان

١- بونی کانی نەوت لە خانەقین

خانەقین شارۆچکەیەک بوە لەسەر ڕێگەی هەمەدان بەغداد، یەکەم شوێنە کە دارخورمای لێیە و سنوری عەرەبە بەرەوە ڕۆژئاوا یەکەم سنوریشیەتی بەرەو عەجەم و ڕۆژهەڵات و وڵاتی چیاکان (ياقوت الحموي، ١٩٩٥، ٣٤٠/٢؛ السمعاني، ١٩٦٢، ٢٩/٥).

سەبارەت بەبونی نەوت لە شاری خانەقین، گەڕیدەی عەرەب (ابى دلف مسعر بن مهلهل) لە ساڵی (٣٤١ک/ ٩٥٢ز) سەردانی شارەزور و خانەقینی کردوە، ئەو ئاماژە بەوە دەدات لە شاری خانەقین کانیەکی گەورەی نەوتی لێیە، ئەو کانییە داهاتێکی زۆری هەیە (ابى دلف، ١٩٦٠، ص٢٠)، بێجگە لەو زانیاریە لەسەر بونی کانی

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

نەوت لە شــاری خانەقین هیچ زانیاریەکی دیکە لە ســەرچاوەکانی ســەردەمی عەباســی کە لە بەردەســتماندان ئاماژەی پێنەکراوە.

٢ـ کانییە نەوتییەکانی شاری باکۆ:

شــاری باکۆ کەوتۆتە ســەردەریای خەزەر/ قەزوین[1] و ئەو شــارە ســەر بە وڵاتی شــێروان و باب الابواب بوە لە ئازەربیجان، لە ســــەرچاوەکاندا بە چەند جۆرێک ناوی شـــارەکە هاتوە وەک (باکویە، باکە، باغە، باکوە) لەو شـــــارەدا کانی نەوت بونی هەبوە، نەوتی ئەو شـــــارە بەوە ناوبانگی دەرکردوە کە نەوتەکەی ســـــپییە (المسعودي، د ت، ص ٥٣؛ الاصطخري، ١٨٧٠، ص١٩٠؛ البكري، ١٩٩٢، ٢٠٧/١).

گەڕیدەی عەرەب (ابی دلف مســعر بن مهلهل) لە ســالّی (٣٤١ک/ ٩٥٢ز) ســەردانی شــاری باکۆ/ باکویەی کردوە و بەم شێوەیە باس لە کانیە نەوتییەکانی ئەو شارە دەکات و دەڵێت: ((پاشان گەیشتین بە ناوچەیەک کە پێی دەوترا باکویە کە ســەر بە شــروان بو، چوینە لای کانیەکی نەوت کە لەوێ بو، ڕۆژانە بایی نزیکەی هەزار درهەم نەوتی لێدەردەهێنرێت، و لە پەنای ئەوەوە کانییەکی دیکەی نەوتی لێیە، کە نەوتی لەبەر دەڕوا نەوتەکەی ئەوەندە ســپییە دەڵێی ڕۆنی گوڵە زەنبەقە، نەوتەکەی ناوەســتێ بەشــەو و ڕۆژ و وەک ئەوەی پێشــوە)) (ابی دلف، ١٩٦٠،ص ١٢). شاری باکۆ ئێستا پایتەختی کۆماری ئازەربایجانە.

٣ـ بونی کانی نەوت لە وڵاتی فارس:

وڵاتی فارس وڵاتێکی فراوان بوە و لە ڕۆژهەڵاتەوە تا سنوری کرمان درێژبۆتەوە، لە ڕۆژئاوایەوە تاوەکو ســنوری خوزســتان و ئەســفەهان، لە باکورەوە تاوەکو بیابانی نیوان فارس و خوراســان، لە باشــوریشــەوە دەریای فارس، چەندین شـــار و ناوچە و گوند ســـــەر بەم وڵاتەبون وەک اصـــطخر، أرجان، شـــیراز، جور، دارابجرد، سابور (الاصطخري، ١٨٧٠، ص ٩٦-٩٧).

ســــەرچاوەکان تەنها ئاماژە بەوە دەکەن لە زەوییەکانی وڵاتی فارس هەمو جۆرە کانزایەک بونی هەبوە وەک زێڕ و زیو و ئانک و ئاسن و کبریت و... هەروەها نەوت یەکێک بوە لەو کانزایانەی لە وڵاتی فارس بونی هەبوە (ابن حوقل، ١٩٣٨، ٣٠٠/٢؛ البكري، ١٩٩٢، ٤٤٠/١).

٤ـ بونی کانی نەوتی لە میسر و دەریای قلزم/ دەریای سور:

لە وڵاتی میسریش کۆمەڵێک کانزا بونیان هەبوە، نەوت یەکێک بوە لەو کانزایانەی کە لە ناوچەی ئەسوان لە صەعیدی سەرو لە وڵاتی میسر بونی هەبوە (المقريزي،١٩٩٨،١ / ٩٣؛ ابن تغري بردي، ١٩٩٢، ٥٥/١).

هەروەها لەسەر دەریای قلزم(دەریای سور)[2]یش نەوت هەبوە، (القلقشندي) ئاماژە بەوە دەکات کە نەوت لە چیایەکی کەناری دەریای قلزم(دەریای ســور) هەیە، زەیتی نەوتەکە کەم کەم بە چیاکەدا دێتە خوارەوە، لە

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

خوارەوە دەفر و تەشـــتیان بۆ داناوە بۆ ئەوەی بچێتە ناوی، عەرەبەکانیش دێن نەوتەکە دەبەن بۆ گەنجینەی چەکی سوڵتان(القلقشندي، ٢٠١٢، ٣/٣١٣).

٥ـ بیرە نەوتییەکانی دورگەی صقلیە:

دورگەی صقلیە دورگەیەک بو لە ژێر دەسەڵاتی موسڵماناندا بو، ئەم دورگەیە شێوەیەکی سێگۆشەیی هەبو، دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئەندەلوس، لەڕۆژئاوایەوە وڵاتی ئەفریقا بو، و بە دەریا دەورە دراوە، چەندین شار و قەڵا و گوند لەخۆدەگرێت دیارترینیان شاری (بلرم)ە، ئەم دورگەیە هاوسنوری وڵاتی ڕۆمە و ناوچەیەکی سنوری موسڵمانانە (ابن حوقل، ١٩٣٨، ١/ ١١٨-١١٩، ١٢٦).

لە دورگەی صـــقلیە بیری نەوت هەبوە، ســـەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن لەو دورگەیە لەلای بەندەری سرقوسە سێ بیری نەوت هەیە کە زەیتی نەوتی لێدەردەهێنرێت، ئەو نەوتە تەنها لەکاتێکی دیریکراوی ساڵدا لەو بیرە دەرهێنراون کە ئەو کـاتەش مـانگی شـــوبـات و دو مـانگی دواتری ئەو مـانگە بوە، شـــێوازی دەرهێنانەکەشـی بەجۆرێک بوە کە دیارە ناو بیرەکە جێگەی یەک کەسـی لێبۆتەوە بۆیە کاتێک کەسـێک چۆتە ناوبیرەکە کەســەکەی دیکە هاتۆتە ســەرەوە، ئەو پیاوەشـــی کە چۆتە ناو بیرەکە ســەر و دەم و لوتی خۆی داپۆشـیوە، چونکە ئەگەر وانەبایە و هەناسـەی بدایە لە بنی بیرەکە ئەوە لە سـەعاتێکدا لەناودەچو، ئەو زەیتی نەوتەی کە دەریانهێناوە لە تەشت و دەفریان کردوە و نەوتەکەی سەرئاو کەوتوە و دواتر لە شوشەیان کردوە (البكري،١٩٩٢، ١/ ٤٨٤؛ القزويني، د ت، ص٢١٦).

ب ـ کانی و سەرچاوە قیرییەکان

١ـ کانییە قیرەکانی نیوان بەسرە و کوفە

گەڕیدەو وڵاتناسانی موسڵمان کاتێک هاتونەتە شاری بەغدادی پایتەختی خەلافەتی عەبباسی و گەرماوەکانی ئەو شارەیان بینیوە، کە بە قیر سواخدراون و ڕوپۆش و داڕێژراون، باس لەوە دەکەن قیر لای ئەوان واتە خەڵکی شاری بەغداد زۆرە و سەرچاوە و کانی قیرەکە لە نێوان بەسرە و کوفەیە، قیرەکە وەک قوڕە سورە بەو ناوەدا بڵاوبۆتەوەو وشکی دەکەنەوە و دەیهێنن، خوای گەورە ئاوی ئەو کانیەی وا لێکردوە قیری لێدروست بێت و بێتە دەرەوە (ابن جبير،د ت، ص١٨٣؛ ابن بطوطة،١٩٩٧، ٢/٦١؛ الشريشي، ٢٠٠٦، ١/٣٨٠).

شــوێن و جۆریەتی و چۆنیەتی کانییە قیرییەکانی نێوان بەســرە و کوفە لەو ســەرچاوانەدا دیارینەکراوە، بەڵام کاتێک (ابن جبير) لە باســـکردنی کانیە قیرەکانی قیارە/گیارە دەبێتەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کانییە قیرییەکانی نێوان بەسرە و کوفە هەمان سیفەتی کانییە قیرەکانی قیارە/گیارەیان هەیە(ابن جبير،د ت، ص١٨٧).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

٢ـ کانییه قیرەکانی قیاره/گیاره

کانییه قیرەکانی قیاره له نزیک شـاری موسـڵ بون و کەوتوبونه سـەر ڕوباری دیجله، هەندێ لەو کانیانه ئاوێکی گەرمیان هەبو، هەندێک کانی دیکەی بەســـەریەکەوه بون و قیریان لێدەهاته دەرەوه (ابن مســـتوفي، ١٩٨٠، ١٣٦/١؛ یاقوت الحموي، ١٩٩٨، ١٦٦/٢).

چەند گەڕیده و وڵاتناسـێکی سـەردەمی عەباسـی سـەردانی ئەو کانیه قیرانەی قیارەیان کردوه و باس له چۆنیەتی کانی و قیر و چۆنیەتی دەرهێنان و دروسـتکردنی قیر دەکەن لەوێ، لەم بارەیەوه (الشـابشـتي)(مردو له ٣٨٨ک/ ٩٩٨ز) ئـامـاژه بەوه کـات که له خوار دێری قیـارەوه کـانییەکی قیر هەیه ئـاوێکی گەرمی هەیه و دەڕژێته ڕوباری دیجلەوه و قیری لێهەڵدەقوڵێ و لێی دێته دەرەوه، تاوەکو قیرەکه له ئاوەکەدا بێت شـــله و لەگەڵی دەڕوات، بەڵام ئەگەر له ئاوەکه جیابۆوه و ســـاردبۆوه وشـــک دەبێتەوه، کۆمەڵه خەڵکانێک لەوێ کۆدەبنەوه و ئەو قیره کۆدەکەنەوه، له ئـاوەکەی دەردەهێنن و هەڵی دەدەنه ســـەر زەوی، دواتر کۆمەڵێک مەنجەڵی گەورەی ئاســـنینیان لایه لمی بۆ دادەبێژن و بەڕێژەیەکی دیاریکراو تێیدەکەن و پاشـــان قیرەکەی تێدەکەن و ئاگر لەبن مەنجەڵەکان دەکەنەوه تا قیرەکه دەتوێتەوه و لەگەڵ لمەکه تێکەڵ دەبێت، بەبەردەوامی تێکیدەدەن، کاتێک تەواو دەبن و ئامادەدەبێت و قیرەکه هەڵدەدەنه ســـەر زەوی و دەیبەســـتی و ڕەق دەبێت، پاشان بۆ شارەکانی دەنێرن (الشابشتي، ١٩٨٦، ص٣٠٢).

هەروەها گەڕیده و وڵاتناس(ابن جبیر)(مردوله ٦١٤ک/١٢١٨ز) له ڕێگای چونه شـاری موسـڵ بەلای کانییه قیرەکانی قیارەدا تێپەڕیوه و ئاماژه بەوه دەکات بەشـوێنێکدا ڕۆشـتین به قیاره ناسـراوه له ڕۆژهەڵاتی ڕوباری دیجله، و دەکەوته لای ڕاسـتی ڕێگای موسـڵ، ئەوێ زەوییەکی قوڵ و نزمی ڕەشــه وەک تەم و هەور، خوای گەوره لەو زەویه ئەو کـانیه گەوره و بچوکـانەی هەڵقوڵانـدوه که قیریـان لێـدێته دەرەوه و قیر هەڵـدەدەنه دەوروبەری کانییەکان، چەند حەوزێکی بۆ دروســـت دەکەن و لەوێدا قیرەکه کۆدەکەنەوه، لەو حەوزانەدا ئەو قیره وەک قوڕ بەســـەر ئەو زەویه ڕەشـــەدا بڵاودەبێتەوه، تەڕ و بریقەدار و بۆنداره، هەر دەســـتی لێبدرێت یەکســـەر به چەنجەکانتەوه دەنوسـێت، له دەوروبەری ئەو کانیه گۆماو و کانیەکی گەورەی ڕەشـی لێیه، وەک قەوزەیەکی ڕەشی شل قیری لێدێته دەرەوه و هەڵی دەداته دەوروبەری کانیەکه و دەبێته قیر، هەروەها لەسەر ڕوبـاری دیجله کـانیەکی دیکەی گەورەی لێیه و بینیمـان دوکەڵی لێبەرزدەبێتەوه، پێیان وتین ئەگەر بمانەوێت بیگوازینەوه ئـاگری تێبەردەدەین و ئـاگرەکه تەڕی و ئـاوەکەی هەڵـدەمژێ و پـارچەپـارچه دەکرێـت و دەگوازرێتەوه (ابن جبیر،د ت، ص١٨٧).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

٣ـ بونی کانزای قیر لە چیای البشر:

چیای البشـــر چیایەکی گەورە و بەرینە دەکەوێتە شـــاری حەلەب لەلای دەشـــتەکەیەوە، بەناو کەسـێکەوە ناونراوە کەناوی البشر بوە، ناوی ئەو لەو چیایە نراوە(ابن العدیم، د ت، ١/٤٢٠، ٤٣١).

لە چیای البشــــر کانزای قیر هەبوە لە پاڵ بونی چەندین کانزای دیکە لەو چیایەدا، ئەو قیرە لە هاویندا بەدۆڵی چیاکەدا شـــۆڕدەبێتەوە، کە دۆڵێکی قیری گەورەیە (یاقوت الحموي، ١٩٩٥، ١/٤٢٦؛ الغزي، ١٩٢٧، ١/ ٦٠٢-٦٠٣).

٤ـ کانی قیری صفة قالی:

کانی صـــــفة قالی ناوی کانیەکی قیرە لە دەریادا تەنها (ابن المجاور)(مردوله ٦٩٠ك/١٢٩١ز) باســــی دەکات لە پەرتوکەکەی خۆی کە وەسفی یەمەن و مەککە و حجاز دەکات بۆیە ڕەنگە ئەو کانیە قیرەش لە دەریا و ناوچە ئاوییەکانی یەمەن و حجازدابێت[٣]، (ابن المجاور) ئاماژە بەوە دەکات صــــفة قالی ئەوە کانیەکی قیرە لە ناوەڕاســـتی دەریادا، ئەگەر ڕێژەی قیرە دەردراوەکەی زۆر بو ئەوە شـــەپۆلی دەریا پارچەپارچە دەیهێنێت بۆ کەنارەکە، ئەو ناوچەیەی ئەو کانیە قیرەی لێیە هیچ ئاوەدانی و شـــوێنی نیشـــتەجێبونی لێنیە، قیرێکی چاک و باشی لێدیتەدەر (ابن المجاور، ١٩٩٦، ص٣٣٠).

٥ـ بونی قفری یەهود لە دەریاچەی بۆنناخۆش/ دەریای مردو لە فەڵەستین

دەریـاچەی بۆنـاخۆش (البحیرة المنتنـة) بەدەریـاچەی مردو (البحیرة المیتـة)ش نـاســــراوە، چونکە هیچ زیندەوەرێکی تێدا ناژی و ئاوەکەی زۆر سـوێرە و خوێاویە، ئەم دەریاچەیە کەوتۆتە وڵاتی شـام (ابن حوقل، ١٩٣٨،١ /١٨٤؛ المقدسي، ١٩٩١،ص١٨٤)، ئێستا بەم دەریاچەیە دەڵێن دەریای مردو.

ئەم دەریاچەیە پێشی دەڵێن دەریاچەی یەهودا (بحیرة یهودا)، بۆیە ئەو قیرەی لەو دەریاچەیە دەردەهێنرێ ناسـراوە بە قفری یەهودا، ئەم دەریاچەیە لە سنوری فەلەستین و لە نزیک شـاری قودس لە نێوان غوری زغر و غوری ئەریحایە ئەم جۆرە قیرە هەبوە، کە بە دو شـــێوە قیریان لێدەرهێناوە، یەکەمیان ئەوە بوە کە لە کەناری دەریاچەکە زەویەکەیان هەڵکۆڵیوە و قیرەکەیان دەرهێناوە کە تێکەڵ بوە لەگەڵ پارچە خوێ و چەو و گڵ، دواتر بە ئاگر و ئاوی گەرم خۆڵ و چەوەکەیان لێجیاکردۆتەوە و پاڵاوتویانە، ئەم جۆرە لە قیربۆنی وەک قیری عێراقی وایە، ئەم جۆرەی قیر باشترین جۆری قفری یەهودا/ قیری یەهودا بوە، جۆری دوەمیان ئەوە بوە کە لە وەرزی زســـتاندا کاتێک شـــەپۆلەکانی دەریا بەهۆی بای بەهێز و خێرا ئەو قیرەی ناو دەریاچەکە کە بەشـێوەی ڕەقی بە بەردەکانەوە نوسـاون هەڵقەندراوە و سـەرئاوکەوتون و بەهۆی شـەپۆلەکانیشـەوە قیرەکە هاتۆتە کەناری دەریاچەکە (ابن بیطار، ٢٠٠١، ٤/ ٢٧٤، ٢٧٥؛ ابن خرداذبة،١٨٨٩، ص٧٩).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

٦ـ بونی مۆمیای چیایی لە یەمەن:

مۆمیا لە کەنارە ئاوییەکان هەیە و بەســـتاویەتی بوە بەقیر، بۆنی قیری تێکەڵ بەئاو بۆنی ناخۆشـــی لێدێت، و وتراوە لەســەر بەردێکی ڕەش لە شــاری (صــنعاء)ی یەمەن هەیە، کە زۆر وشــکە پارچەپارچەیە و دەشــکێت، کێشــی کەمە، کە پارچەپارچە دەکرێت شـلەیەکی ڕەشــی تێدایە، ئەگەر ســاڵەکەی باراناوی بێت ئەوە زیارتریان لەو مۆمیایە دەست دەکەوێت و لایان دەبێت (التركماني ٢٠٠٠،ص ٣٦٩).

ج ـ کانییە هاوبەشەکانی نەوت و قیر

١ـ بونی کانی نەوت و قیر لە چیای حەمرین/بارما

چیای حەمرین بەچیای بارماش ناسـراوە، هەروەها ئەو چیایە بەچیای کوردان ناسـراوە، دەکەوێتە نێوان شـــاری موســـڵ و تکریت، ئەو کات وا بانگەشـــەکراوە ئەو زنجیرە چیایە درێژدەبێتەوە بە چواردەوری هەمو دنیادا، ڕوباری دیجلە بەناو ئەو چیایەدا تێدەپەڕێت و دەیکات بە دو بەشــــەوە، ئەو چیایە درێژ دەبێتەوە بۆ سـنوری شـارەزور و چەندین شـار و ناوچەی دیکە (الهمداني، ١٩٩٠، ص٢٤٧؛ ابن حوقل، ١٩٣٨، ١٦٩/١، ٢٢٥؛ الادريسي،٢٠٠٢، ٣٥٣/١؛ ياقوت الحموي، ١٩٩٥، ١٦٩/٣).

لە چیای حەمرین/بارما کانی نەوت و قیر هەبوە، (الاصـــــطخري) و (ياقوت الحموي) ئاماژە بەوە دەکەن کانی و سەرچاوەی نەوت و قیر لەچیای حەمرین/بارما هەیە و نەوتی لێهەڵدەقوڵێ (الاصطخري، ١٨٧٠، ص٧٥؛ ياقوت الحموي،١٩٩٥، ١ /٣٢٠).

٢ـ کانییە نەوتی و قیرییەکانی شاری هیت:

شاری هیت دەکەوێتە وڵاتی عێراق و لەسەر ڕوباری فوراتە و سەر بە شاری بەغدایە، دەکەوێتە سەروی شاری ئەنبار(القزويني، د ت، ص٢٨١؛ ابوالفداء، ١٨٦٠، ص٢٩٩).

ســــەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن لە شـــــاری هیت کانی نەوت و قیر هەبوە (المهلبي، ٢٠٠٦، ص١١٩؛ السيرافي، ١٩٩٩، ص١١١ ؛ البكري،١٩٩٢، ٢١٤/١).

لەگەڵ ئەوەی ســـەرچاوەکانی ســـەردەمی عەبباســـی تەنها ئاماژەیان بەوە کردوە کە کانی قیر و نەوت لە شـاری هیت هەیە و زانیاری زیاتریان لەسـەر ژمارە و چۆنیەتی دەرهێنانیان نەخستۆتەڕو، بەڵام نەوت و قیر و کانییە نەوتی و قیرییەکان لە شاری هیت تاوەکو سەردەمی نوێش هەبون، سەرچاوەیەک لە ساڵی (١٩١١ز) ئاماژە بەوە دەکات ئەو کانیانە ئێستا لە شاری هیت بەردەوام نەوت و قیریان لێهەڵدەقوڵێت و خەڵکیش ڕۆژانە دەیان باری ئاژەڵ نەوتی ڕەش و قیر لەو کانیانە دەردەهێنن و دەیفرۆشـــن، یەکێک لەو کانیانەی نەوت ناوی (النفاطة)یە و ژمارەی کانییە قیریەکانیش لە شــاری هیت (١٠) دە کانین و ســێ کانیان گەورەن و ئەوانی دیکە

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

بچوک، هەریەکەشـــیان ناوێکیان هەیە وەک (کانیە قیری (لطیف، الدروبي، ذهبي، لائق، معمورة، الملح، المرج، العطاعط، الجربي، جربي) (حلمي، ١٩١١، مجلد ٥، ٣٥٠/٥- ٣٥٤).

٣ـ بونی کانی نەوت و قیرِ لە خوزستان

خوزستان وڵاتێکە لە ڕۆژهەڵاتیەوە سنوری فارس و ئەسفەهانە، لە باشوریەوە دەریا و هەندێ سنوری عێراقە، لە ڕۆژئاوایەوە سنوری عێراق و ڕەشە خاکی بەغداد و واستە، لە باکوریشیەوە شارەکانی وڵاتی فارسە، لە چەندەها شار و قەڵا و گوند پێکهاتوە وەک (الاهواز، ایزج، السوس، دزمهدی، جبی، سوق الاربعاء، ڕامهر،...)(مؤلف مجهول،١٩٩٩، ص ١٠٤-١٠٦).

(المقدیسي) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات لە خوزستان کانزای نەوت و قیرِ هەیە، بەبێ ئەوە ئاماژە بەو شار و ناوچەیە لەو وڵاتە بکات کە قیرِ و نەوتەکەی تێدایە(المقدیسي، ١٩٩١، ص٤٠٢)، بەڵام چەند سەرچاوەیەکی دیکە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن لە ناوچە و گوندی (آسک) کە گوندێکی گەورەیەو هاوسنوری زەوییەکانی فارسە لە خوزستان و دەکەوێتە لاپاڵی چیایەک، لەو گوندە و چیایەکەی ئاگرێک بەرزدەبێتەوە و داگیرساوە کە هەرگیز ناکوژێتەوە بەشەو ئاگر دیارە و بەڕۆژیش دوکەڵ، ئەوان پێیان وایە ئەوە کانیەکی نەوت و قیرە/زفت، کە هەر لە کۆنەوە ئاگری تێبەربوە و داگیرساوە و هەرشتیکی لێدەرچێت دەیسوتێنێت (الاصطخري، ١٨٧٠، ص٩٢؛ ابن حوقل، ١٩٣٨، ٢٥٥/٢-٢٥٦؛ مؤلف مجهول، ١٩٩٩،ص ١٠٥). بێجگە لەو زانیاریانەی خستمانەڕو سەبارەت بەبونی نەوت و قیرِ لە خوزستان هیچ زانیاریەکی دیکە لە سەرچاوەکانی بەردەستمان ئاماژەی پێنەکراوە.

٤ـ بونی نەوت و قیرِ لە وڵاتی شاش و ئەودیوی ڕوبار(ما وراء النهر)

وڵاتی ئەودیوی ڕوبار وڵاتێکە لەڕۆژهەڵاتیەوە سنوری تبتە، لە باشوریەوە خوراسان و ئەو ناوچانەی سەر بەون، لە ڕۆژئاوایەوە سنوری خاخ و غوزەکان و تبتە، لە باکوریەوە سنوری خلخە، بە تورکستانیش ناودەبرێت، لە دەیان شار و ناوچەی فراوان پێکدێت وەک (بوخارا، صغد، سمرقند، شاش، فەرغانە، ترمذ، اسبیجاب...) ئەو شارو ناوچانەی کەوتونەتە پشتی وڵاتی ئەودیوی ڕوبار بە وڵاتی بێباوەڕان ناسراوە (مؤلف مجهول، ١٩٩٩، ص ٨٣-٩١؛ الیعقوبي، ١٨٦٠، ص ٧٥-٧٦).

لە وڵاتی ئەودیوی ڕوبار کانزای نەوت و قیرِ هەبوە، چیایەک لە شاری فەرغانە هەبوە کە لەو چیایە چەندین جۆر کانزا بونی هەبوە لەناو ئەو کانزایانەش کە لە چیای فەرغانە هەبوە کانزای نەوت و قیرِ بوە(البیروني، د ت، ص١٩٩-٢٠٠؛ المقدیسي،١٩٩١، ص٣٢٦).

بێجگە لە فەرغانە لە ناوچەی ئەسبەرە(اسبرة) لە وڵاتی شاش لە ئەودیوی ڕوبار کانزای نەوت و قیرِ هەبوە نەوت و قیری لێدەرهێنراوە(یاقوت الحموي،١٩٩٥، ١٧٢/١؛ صفي الدین،١٩٥٤، ٦٨/١).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

تەوەری دووەم: سود و گرنگی و بەکارهێنانی نەوت و قیر لە بوارە جیاوازەکان لەسەردەمی عەباسیدا

أـ سود و گرنگی و بوارەکانی بەکارهێنانی نەوت

١ـ بەکارهێنانی نەوت لەبواری چەک و کەرەستەی جەنگی و سەربازی

بەکارهێنانی نەوت وەک یەکێک لە پێکهاتە سـوتێنەر و گڕگرتوەکان لە بواری دروسـتکردنی چەکی سـەربازی مێژویەکی کۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ سـالآنی بەر لەزاین، سـەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن ئەسکەندەری مەکدۆنی(٣٣٦- ٣٢٣ پ ز) لە هێرشەکانی بۆسەر ولآتی هیند لە ساڵی(٣٢٧ پ ز)، پاشایەکی هند فیلی بەکارهێناوە لە جەنگەکەدا دژ بە سەربازانی ئەسکەندەر، ئەسکەندەریش بۆ ترساندنی سەرباز و فیلەکانی هندییەکان کە لەشـەڕدا بەکاریان دەهێنا، ئەویش پەیکەری فیلێکی ناوبۆشـی لە مسـی وشـک دروسـتکردوە و ناوەکەی پڕکردوە لە نەوت و کبریت، سـەربازانی ئەسـکەندەر فیلەکەیان لەسـەر عارەبانەیەک داناوە و بە ئەسـپەکان بۆ مەیدانی جەنگ ڕایانکێشـاوە، کاتێک فیلی هیندییەکان لە پەیکەری فیلە مسـینەکە نزیکبونەتەوە سەربازانی ئەسکەندەر فیلە مسینەکەیان ئاگرداوە، فیلی هندییەکان بەحاجەکانیان لێیان داوە و وەریان گێڕاوە، ئەمە بۆتە هۆی سـوتاندنی فیلەکانی هندییەکان و ترسـان و ڕاکردنەوەیان بۆلای سـوپای هندی و کوشـتنی سـەربازانی هندی و دواجار ئەم چەکە ئاگرینە بەهۆی نەوتەوە بۆتە یەکێک لە هۆکارە سـەرەکییەکانی سـەرکەوتنی ئەسـکەندەری مەقدۆنی بەسـەر سـوپای هندی (مسـکویە، ٢٠٠١، ١/ ٩٧-٩٨؛ ابن الاثیر، ١٩٩٧، ١/٢٥٥-٢٥٦؛ الناصري، ١٩٧٦، ص٥٤٦).

دوای هاتنی ئاینی ئیسلام و لەسەردەمی خەلافەتی ئومەوی (٤١-١٣٢ک/ ٦٦١-٧٥٠ز) لە ساڵی (٦٣ک/٦٨٢ز) کاتێک سوپای یەزیدی کوڕی معاویە (٦٠- ٦٤ک/ ٦٨٠-٦٨٣ز) هێرشیان کردە سەر شاری مەککە و بە مەنجەنیق بەردی بەنەوت و ئاگر و پارچە کەتانی تایبەت بە سوتان بۆردومانی شارەکەیان کرد، لە ئەنجامی ئەوە پۆشاکی کەعبە و بینای کەعبە ئاگری گرت و سوتا و داڕوخا (المسعودي، ٢٠٠٥، ١/٦٥؛ ابن الاثیر، ١٩٩٧،٣/٢٢١)، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ سەرچاوەی دیکە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن ئاگرگرتن و سوتانی کەعبە بەهۆی ئەوەوە بوە کە لایەنگرانی عەبدوڵای کوڕی زوبێر(٦٤-٧٣ک/٦٨٣-٦٩٢ز) کە لە نزیک کەعبە جێگیربوبون پیاوێکیان ئاگری لە ڕێگەی سەرەڕمە بە نەوتکراوەکەیەوە گواستۆتەوە، لەو کاتەش بایەکی توندی هاتوە و پریشکە ئاگر بەر کەعبە کەوتوە و ئاگری گرتوە و سوتاوە، لایەنگرانی عەبدوڵای کوڕی زوبیریش سوپای یەزیدیان بەوە تۆمەتبارکردوە کە بەنەوت و ئاگر بۆردومانی بینای کەعبەیان کردوە و سوتاندویانە (الازرقي،٢٠٠٣، ١/ ٢٩١؛ ابن الاثیر، ١٩٩٧،٣/٢٢١)، ئەم گێڕانەوانە هەرکامێکیان دروست بێت بەڵگەن لەسەر ئەوەی لەو کاتەدا نەوت وەک چەکێکی سەربازی دژ بە نەیارانی یەکتری لە جەنگەکاندا لەلایەن موسڵمانانەوە لەسەردەمێکی زوەوە بەر لە سەردەمی عەباسی بەکارهاتوە.

لەسەردەمی عەباسیدا بواری بەکارهێنانی نەوت لە بواری سەربازیدا فراوانتر و بەرەو پێشچونی زۆری بەخۆیەوە بینیوە، بە وردبونەوە لە ڕوداو و پێشهاتە سەربازییەکان لەسەردەمی عەباسی بۆمان ڕوندەبێتەوە،

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

کە لە سوپای عەباسی و موسڵمانان یەکەیەکی تایبەت هەبوە کە پێیوتراوە یەکەی نەوتهاوێژەکان (النفاطون و الزراقون)، ئەو یەکە سەربازیە لە سوپادا ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوە، ئەو ڕۆڵەش ئامادەکردنی چەکی سوتێنەر لە نەوت و چەند مادەیەکی دیکە کە لە شوشەیان کردوە و پێیوتراوە شوشەی نەوت (قارورة النفط) و بەدەست هاویشتویانە بۆ دوژمنان و نەیارانیان، یاخود کەتانی ورد و تاڵتاڵکراویان لە بەرد پێچاوە و نەوتیان پێدا کردوە و ئاگریان داوە و بە مەنجەنیق هاویشتویانە و بۆردومانی قەڵاکانیان پێکردوە، لەم ڕوەوە چەندین ڕوداوی شەڕو ململانێ لە سەرچاوەکانی سەردەمی عەباسی ئاماژەی پێکراوە کە لەسەردەمی جیاجیادا لە عێراق و وڵاتی شام و میسرو وڵاتی فارس و هیند، لەو شەڕانەدا یەکەی نەوتهاوێژان هەبوە و موسڵمانان نەوت و ئاگریان وەکو چەکێک بەکارهێناوە، چەندین ڕوداوی لەو شێوەیە لەم سەرچاوە ڕەسەنانە باسکراوە (الطبري، ١٩٧٠، ٤٦٣/٧، ١٢٨/٨، ٤٢/٩، ١٩٢، ٢٦٢،٢٦٣، ٦٣٢؛ مسکویه، ٢٠٠١، ٣٧٢/٥؛ الكرديزي، ٢٠٠٦، ص٢٧٠-٢٧١؛ القلانسي، ١٩٨٣، ٤/١، ٦٨، ٢٨٥-٢٨٦؛ ابن الجوزي، ١٩٩٢، ١٧/ ٢٤، ٢١٥/١٨ ؛ ابن الاثير، ١٩٩٧، ١١٩/٨، ٢٣٢/٩ ؛ النويري، ٢٠٠٤، ١٠٨/٢٢؛ ابن كثير، ١٩٩٧، ٤٨٢/١٣، ٤٨٣؛ القلقشندي، ٢٠١٢، ٢/ ١٥٣).

ئەو ئامێرەی نەوت و سوتەمەنییەکەیان پێهاویشتوە پێیوتراوە (النفاطة یاخود الزراقة) دواتریش بە تیر و مەنجەنیق هاویشتویانە، چونکە بەو شێوەیە بۆ ئامانجی دورتر هاویشتویانە و وردتر پێکاویانە، نەوتهاوێژەکان جلوبەرگێکی تایبەتیان هەبوە و لەبەریان کردوە پێی وتراوە جلوبەرگی نەوتهاوێژان (زكي، د ت، ص٦٠؛ حسين،٢٠٠٣، ص١٨١)، شوشەی نەوت یەکێک بوە لەو چەکانەی لە گەنجینەی چەکی خەلیفەکانی عەباسی هەبوە، بۆنمونە لە ساڵی (٦٠١ک/١٢٠٤ز) لە شاری بەغداد ئاگرێکی گەورە لە کۆشکی خەلیفە و کۆگای چەکی خەلیفە (الناصر لدين لله)(٥٧٥-٦٢٢ک/١١٨٠-١٢٢٥ز) کەوتۆتەوە، ئاگرەکە زۆر گەورە و بڵێسەدار بوە و پێشتر وێنەی نەبوە ئاگری وا نەبینراوە، چەک و کەرەستە جەنگییەکان هەموی سوتاون، یەکێک لەو چەکانەی لەو کۆگایەدا سوتاوە بریتیبوە لە شوشە نەوتەکان، هەڵبەتە هەر ئەو شوشە نەوتانەش ئاگرەکەیان گەورە و بڵێسەدار کردوە و وایان لێکردوە بە ئاو نەکوژێتەوە و بۆماوەی دو ڕۆژ بەردەوام بێت (ابي شامة، ٢٠٠٢، ص ٧٦-٧٧؛ الغساني، ١٩٧٥، ٢٩٣/٢؛ الذهبي،١٩٩٣، ٤٣/٥).

بێجگە لەوەش نەوت وەکو چەکێکی سوتێنەر لە جەنگە دەریاییەکانیش بەکارهاتوە، هەر لە سەدەی دوەم و سێیەمی کۆچییەوە لە وڵاتی میسر کە لەسەر دەریابوە چەندین کەس هەبون بە نەوتهاوێژ ناسراون و لە دەریادا ئاگر هاوێژبون و لە سەرەتای سەدەی سێیەمی کۆچی مردون لە شاری ئەسکەندەریەی میسر (ابن ماكولا، ١٩٩٠، ٤/ ٣٥٨-٣٥٩؛ السمعاني، ١٩٦٢، ١٥٦/١٣).

لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی ئەیوبیەکان(٥٦٧- ٦٤٨ک/١١٧١-١٢٥٠ز) لە میسر و وڵاتی شام بەکارهێنانی نەوت لە بواری سەربازی زیاتر بوە، لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی سەلاحەدینی ئەیوبی (٥٦٧- ٥٨٩ک/١١٧١-١١٩٣ز) لە زۆربەی شەڕەکانی موسڵمانان لەگەڵ خاچییەکان شوشەی نەوت و چەکی لە نەوت دروستکراو بەکارهاتوە، چەندین کەسی شارەزا دەرکەوتون کە پێکهاتە و گیراوەی نوێیان لە نەوت ومادەدەی دیکە دروستکردوە و بۆ سوتاندنی کەرەستە و شکستپێهێنانی خاچییەکان بەکاریانهێناوە یەکێک لەو داهێنەرانەی

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

چەکی سوتێنەر لەسەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبی گەنجێکی خەڵکی شاری دیمەشق بو بەناوی (عەلی کوڕی عەریف)، موسڵمانان چەکی نەوتی و ئاگرداریان بەکارهێناوە بۆ سوتاندن و ئاگرتێبەردانی قەڵا و بورج و کەشتییە دەریاییەکانی خاچپییەکان، لەو بارەیەوە سەرچاوەکانی ئەو سەردەمە بەوردی باسی چەکی ئاگرینی لەنەوت دروستکراویان کردوە لە شەڕەکاندا (ابن منقذ، ١٩٣٠، ص ٧٣، ٧٥؛ ابن واصل، ١٩٥٧، ٢/ ٣١٥-٣١٦، ٣٣٧،٣٥٢ ؛ الاصفهاني، ٢٠٠٤، ص ٦٠، ١٩٩-٢٠٢، ٢٥٧؛ الدوادري، ١٩٩٤، ١٩٢/٧)، ئەم گرنگیەی نەوت لەبواری چەکی سەربازی وایکردوە سەلاحەدینی ئەیوبی داوای نەوت بکات لە ناوچەکانی دیکەی ژێردەسەڵاتی و لەلایەن موسڵمانانەوە نەوتی بۆ بێت، بۆنمونە فەرمانڕەوای شاری موسڵ (عزالدين مسعود کوڕی مودود) چەند بارە نەوتێکی سپی لەگەڵ چەندین کەرەستەی سەربازی بۆ سوڵتان سەلاحەدین ناردوە (الاصفهاني،٢٠٠٤،ص ١٨٨-١٨٩؛ ابن واصل، ٣٠٧/١٩٥٧،٢)، هەروەها لە ساڵی(٥٨٦ك/١١٩٠ز) لەلایەن خەلیفەی عەباسییەوە لە بەغداد چەند بارە نەوتێکی جۆری تەیار(النفط الطيار) و پێنج کەس لە نەوت هاوێژان و دروستکەرانی چەکی ئاگرینی نەوتی وەک هاوکاری و یارمەتی لەگەڵ چەندین شتی دیکەدا بۆ سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی نێردراوە (ابن شداد، ١٩٩٤، ص١٨٣؛ ابي شامة، ١٩٩٧، ٤/ ١٢٠).

(الطرسوسي) (مردوله ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) بۆخۆی لەسەردەمی ئەیوبیەکاندا ژیاوە لە پەرتوکەکەیدا باس لە جۆری چەکەکان و چۆنیەتی دروستکردنیان دەکات، لەو پەرتوکەدا بەوردی باس لە بەکارهێنانی نەوت دەکات لە دروستکردنی چەندین جۆر لە چەکی سوتێنەر و ئاگرین کە لە وشکانی بۆ هاویشتنی بۆ دوژمن و قەڵا و شورە و بورجەکان و لە دەریاشدا بۆ هاویشتن و سوتاندن و ئاگرتێبەردانی کەشتییەکانی دوژمن بەکاردێت، وەک (بەکارهێنانی نەوت لە دروستکردنی جۆرە تیرێکی شوشەی کە نەوتی تێدابوە و بەکەوان دەهاویشترێ و بەهەر شتێک بکەوێت تێکدەشکێ و دەیسوتێنێ، جۆرێک لە پێکهاتەی نەوتی هەبوە کە لە دەریادا بەکارهاتوە و لەسەر ئاو ڕۆشتوە و ئاگری تێبەردراوە بۆ ئەوەی کەشتی دوژمن بسوتێنێت، ئەم جۆرە ئاگری نەوتییە هەرگیز بەهیچ شتێک نەتوانراوە بکوژێنرێتەوە، نەوت لە شوشەدا بوە و بە مەنجەنیق و کەرەستەی دیکە هاویشتراوە بۆ شوێنێک و دواتر تیرێکی ئاگرین لەو شوێنە گیراوە گڕی گرتوە، و چەندین جۆر لە پێکهاتەی دیکی نەوتی باسکردوە) (الطرسوسي، ١٩٤٨، ص٩، ٢٠-٢٣).

هەروەها چەندین جۆری کەشتی هەبون کە کەشتی نەوتهاوێژبون یاخود نەوتهاوێژەکانیان لەسەر جێگیردەکرا و ئەوان نەوتیان دەهاویشت، یاخود لەسەر کەشتی یان لە وشکانی بە مەنجەنیقی تیرهاوێژی نەوتی و بۆمبی نەوتی و تیروکەوانی نەوتهاوێژ و کەوانی جروخ و ئامێری دیکەی وەک تەوابیت(التوابيت) و لیجام(اللجام) و تایبەتیان لەسەر جێگیردەکرا و نەوتیان پێدەهاویشت، یاخود ئەو ئامێرانەیان لە وشکانی بەکاردەهێنا دژی دوژمنەکانیان و بەنەوت ئاگربارانی دوژمنەکانیان دەکرد (ابن الاثير، ٢١٧/١٩٩٧،٦، ٦٥٩؛ حسين،٢٠٠٣، ص ١٧٦، ١٨٠، ٢١١،٢١٥، عثمان، ٢٠١٠، ص٢٧٠، ٢٧٥-٢٧٦). بەم شێوەیە بۆمان ڕوندەبێتەوە نەوت پێکهاتیەکی سەرەکی بوە لە دروستکردنی چەکی سەربازی سوتێنەر بەکارهاتوە و چەکێکی هەرە گرنگ و پێشکەوتو بوە لە سەردەمی عەباسیدا و موسڵمانان بەکاریانهێناوە.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

٢- بەكارهێنانی نەوت بۆ ڕوناكردنەوە:

بەكارهێنانی نەوت لەبواری سوتەمەنی و ڕوناككردنەوە بوارێكی دیكەی بەكارهێنانی نەوت بوە لەسەردەمی عەباسیدا، لەو بارەیەوە سەرچاوەكان ئاماژەی ڕون دەدەن بەوەی كە نەوت لە چراكان كراوە و بۆ ڕوناككرنەوە لە شەودا بەكارهاتوە، چراكان نەوت و فتیلەیەكیان تێدابوە و ئاگردراون و بۆ ڕوناككردنەوە بەكارهاتون، ئەمەش بەڕونی لە چیرۆكی چۆنیەتی سوتانی پیرە پیاوێكی خەڵكی شاری كوفە لە عێراق دەردەكەوێت، كە بەهۆی دەستكاریكردنی چرایەكی نەوتی فتیلەدارەوە سوتاوە و گیانی لەدەستداوە، (ثعلب، ١٩٦٠، ٣٣٩/٨-٣٤٠؛ ابو سعيد الابی، ٢٠٠٤، ٢١٦/٧).

چراكان جۆراوجۆربون، جۆرێك لەو چرایەی نەوتی تێكراوە و بۆ ڕوناككردنەوە بەكارهاتوە پێیوتراوە نەفاتات (النفاطات)، جۆرە چرایەكی دیكە هەبوە پێی وتراوە سناتات (السناطات) (الفراهيدي، ٢٠٠٣، ٢٥١/٤؛ المرسي، ١٩٩٦،٣/١٧٢؛ ابن منظور، ١٩٩٣، ٤١٦/٧).

دیارە لە شاری مەككەش نەوت و زەیت بۆ ڕوناككردنەوە لە شەودا بەكارهێنراون، بەڵگەش بۆ ئەمە سەرچاوەكان ئاماژە بەوە دەكەن خەلیفە متوكل(٢٣٢-٢٤٧ك/٨٤٧-٨٦١ز)ی عەبباسی لە ساڵی (٢٤٧ك/٨٦١ز) بڕیاریدا لەمەككە لە جێگای زەیت و نەوت مۆم بەكاربهێنن (الطبري، ١٩٧٠، ٢٣٤/٩؛ ابن الاثير، ١٩٩٧، ١٧٧/٦).

٣- بەكارهێنانی نەوت لە بۆنە و یادەكاندا:

نەوت یەكێك بوە لەو مادانەی لە هەندێ بۆنە و یادی تایبەت بەكارهاتوە لەناو گەلانی موسڵمانی ناعەرەبدا، لە سەرچاوەكاندا وەك دواتر دەیخەینەڕو چەند ئاماژە و دەقێك لەو بارەیەوە باسكراون.

لەسەرچاوەكاندا بۆنەی نەورۆز كە بە چەندین شێوە ناوی هاتوە وەك شەوی سوتەمەنی (ليلة الوقود) سزق(السذق) و (سدە، شذە)، ئەو وشەو ناوانەی بۆ ئەو بۆنەیە بەكارهێنراون فارسین و بەعەرەبی كراون، لەسەر سەرەتای ئەو بۆنەیە بیروڕای جیاواز هەیە هەندێك دەیگێڕنەوە بۆ سەردەمی پێغەمبەر ئادەم و هەندێكی دیكە بۆ چیرۆكی فریدون و زوحاك كە عەجەمەكان واتە ناعەرەبەكان كردویانە بە چەژن و بۆنەی خۆیان و تێیدا ئاگردەكەنەوە (الفارابي، ١٩٨٧، ١٤٩٥/٤؛ الهروي، ٢٠٠١، ٣٠٥/٨؛ النقاش، دت، ص١١٥؛ الثعالبي، ١٩٨٣، ٣٠٤/٤؛ ڕاغب الاصفهاني، ١٩٩٩، ٥٩٤/٢).

سەبارەت بە بەكارهێنانی نەوت لەو بۆنانەی سەرەوە سەرچاوەكان ئاماژە بەوە دەكەن لە ساڵی (٣٢٣ك/٩٣٤ز) مەرداویجی دەیلەمی(٣١٥-٣٢٣ك/٩٢٧-٩٣٤ز) خاوەنی وڵاتی چیا و دەوروبەری لە پێش شەوی سەری ساڵدا كە شەوی سوتەمەنیە، فەرمانی بەشوێنكەوتوانی كرد و هەڵسان بە كۆكردنەوەی نەوت و نەوتهاوێژان و ئەوانەی دروستكەری سوتەمەنین و یاری بە سوتەمەنی دەكەن لەگەڵ دار و مۆمێكی زۆر، هەروەها چەندین جۆری باڵندە بەتایبەت قەلەڕەشی ڕاوكرد، دار و مادە سوتەمەنیەكانی لەسەر چیا و گرد و شوێنە بەرزەكان كە دەڕوانن بەسەر شاری ئەسفەهاندا دانا، شوێنی دانیشتنی خۆی و میوانەكانی دور لە ئاگرەكە دیاری كرد بۆ ئەوەی لەكاتی ئاگر كردنەوەكەدا زیانیان پێنەگات، بۆ ئەوەی لە شەوی سوتەمەنیشدا

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

دارەکان ئاگرتێبەر بدەن و باڵندەکانیش بەکەتان و چەند مادەیەکی دیکەوە نەوت بدرێت لە قاچ و دەنوکیان و ئاگریان تێبەربدرێت و بەربدرێن و بە ئاســـماندا بفڕن بە ئاگرەوە، ئەمەش بۆ ئەوەی دیمەنێکی جوان بدەن بە بۆنە و دانیشتنەکەیان لەو شەوەدا (مسکویه، ٢٠٠١، ٤٠١/٥ – ٤٠٢؛ ابن الاثیر، ١٩٩٧، ٣٣/٧؛ ابن خلدون، ١٩٨٨، ٥٦٧/٤؛ Mere,2006,p255).

لەڕوداوێکی دیکەشدا ئاماژە بەوە دەکرێت سوڵتان مەحمودی غەزنەوی(٣٨٩-٤٢١ک/٩٩٨-١٠٣٠ز) لە ساڵی (٤٢٦ک/١٠٣٤ز) بۆ ڕۆژی جەژنی (سده، السذق) دارو پێداویستییەکی زۆری تایبەت بەو ڕۆژە و لەگەڵ چەندان باڵندە کۆکردۆتەوە، لە نزیک ڕوبارێکی بەفرین دارەکان کراون بە کۆمەڵ کۆمەڵ و ئەوەندە بەرز بون وەک قەڵا و چیایەک وابون، لە شەوی جەژنی (سده)دا سوڵتان لە کەناری ڕوبارەکە لە خێمەکەی خۆی دانیشتوە و ئاگرەکەیان کردۆتەوە و خۆشییان دەربڕیوە، نەوتیشیان بە باڵندەکاندا کردوە و نەوتاویان کردون و ئاگریان تێبەرداون و بەریان داون، ئەو شەوەیان بەخۆشی بەڕێکردوە (البیهقي، دت، ص ٤٧٠-٤٧١).

٤ـ بەکارهێنانی نەوت لە بواری پزیشکی و چارەسەری نەخۆشییەکانی مرۆڤ:

بواری پزیشـکی چارەســەری نەخۆشـی یەکێکی دیکە لەو بوارانە بوە نەوتی تێدا بەکارهاتوە، پزیشـکان و پەرتوکە پزیشـکییەکانی ســەدەمی خەلافەتی عەباســی ئاماژە بەچەندین نەخۆشــی مرۆڤ دەکەن کە بە نەوت یاخود نەوت وەک یەکێک لە پێکهاتەی دەرمانی چارەسەر بەکارهاتوە، کە نەوتەکە بە جیا یاخود لەگەڵ چەندین مادەو پێکهاتەی تر تێکەڵ کراوە و خوراوەتەوە یان لە شـــوێنی ئازار و نەخۆشـــییەکە دراوە، جۆر و ڕەنگی نەوتەکانی بواری پزیشکیش جیاواز بوە بۆ نەخۆشییەکان، دیارترین ئەو نەخۆشیانەش کە نەوت سودی هەبوە بۆیان و تێیدا بەکارهێنراوە بریتین لە: بۆ ئازاری گوێ نەوتی سپی و شین، بۆ ئازار و نەخۆشییەکانی میزەڕۆ و میزڵدانی مرۆڤ نەوتی سپی و ڕەش، بۆ بۆ کرمی گەدە نەوتی سپی و ڕەش، بۆ ئازاری چەندین نەخۆشی ئەژنۆ و پشت و جومگەکان نەوتی ڕەش، بۆ کۆکە نەوت بەسودە، بۆ ئاوی چاو و سپیایەتیەکەی بەسودە، بۆ ئازار و شوێنی پێوەدراوی شتی ژەهراوی وەک دوپشک نەوت بەسودە، و بۆ چەندین نەخۆشی دیکەی لاشەی مرۆڤ ســـود لە نەوت وەرگیراوە(الرازي، ٢٠٠٢، ٣٧٧/١، ٢٥٢/٣، ٢٨٤-٢٨٥، ٢٨٧/٤٨٦،٥؛ ٣٠٢/٦؛ ابن ســـینا، ١٩٩٩، ٥٨١/١، ٣٠٧/٣؛ ابن بیطار، ٢٠٠١، ٤٨١/٤؛ الترکماني، ٢٠٠٠، ص٣٨١-٣٨٢).

٥ـ بەکارهێنانی نەوت لەچەند بوارێکی دیکە:

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن لەسەردەمی خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور(١٣٦-١٥٨ک/٧٥٤-٧٧٥ز) نەوت بۆ بینینی نەخشەی بیناکاری شاری بەغداد بەکارهاتوە، خەلیفە ئەبوجەعفەر کاتێک لە ساڵی (١٤٥ک/٧٦٢ز) شوێنی شاری بەغدادی دیاریکرد و نەخشەی بۆ دانا، فەرمانی کرد نەخشەی شورە و قەڵا و کۆشکەکانی بۆ بکێشن و بە خۆڵەمێش لەسەر زەوی دیاری بکەن ئەوانیش وایان کرد، دواتر شوێنی خۆڵەمێشەکەیان بۆ هەڵکۆڵی، ئەویش فەرمانی کرد و بۆیان پڕکرد لە لۆکە و نەوتیان بەسەرداکرد و ئاگریان

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

تێیەردا، بەم شێوەیە نەخشەی بیناکردنی شاری بەغدادی جوانتر و بە گڕگرتویی بینی و لەسەر بنەمای ئەو نەخشەیە دەستیان بە بنیاتنان و دروستکردنی شارەکە کرد(الطبري، ١٩٧٠، ٦١٤/٧، ٦١٨؛ مسكويه، ٢٠٠١، ٤١٤/٣).

هەروەها نەوت و کحیل لەگەڵ قەتران بەکارهاتوە بۆ ســـواخدانی وشـــتر بۆ نەخۆشـــی گەڕی و خوروکە، شـــوێنێکی تایبەت بۆ ئەو کارە لە نجران هەبوە و پێی وتراوە مەتالی (المطالي)، (الدينوري، دت، ٢٣٢/٢؛ ياقوت الحموي، ١٩٩٥، ١٤٧/٥).

هەروەها نەوت وەک مادەیەکی سوتێنەر لەلایەن دەسەڵاتداران و خەڵکانی دیکەوە بەکارهێنراوە بۆ سزادان وسوتاندنی لاشەی مرۆڤ، لەمبارەیەوە سەرچاوە مێژوییەکان لەسەردەم و کاتی جیاجیادا لەسەردەمی عەباسی ئاماژە بە دەیان ڕوداوی سوتاندنی لاشەی مرۆڤ دەدەن، کە نەیاری خەلافەتی عەباسی بون و دوای کوشتنیان نەوتیان بەلاشەکانیان داکردوە و لەحەسیری قامیشیان وەرپێچاون و سوتاندویانن (مسكويه، ٢٠٠١،٣/٥٤٠، ١١٠/٦؛ ابن العمراني، ٢٠٠١، ص٨٤؛ البلاذري، ١٩٩٦، ١٥٢/٤؛ التنوخي، ١٩٩٥، ١٤٧/١-١٤٨؛ ول ديورانت،١٩٨٨، ١٠٧/١٣-١٠٨).

هەندێجاریش نەوت بۆتە هۆی ئەوەی ئاگر بکەوێتەوە لە بازاڕو دوکانەکان و خەڵک پێی بمرێت، بۆ نمونە لە ساڵی(٥٦٤ک/١١٦٨ز) کەسێکی نەوتهاوێژ لە دوکانی عەتارێکدا لە شاری بەغداد لە شەقامی (دار الدقيق) شوشە نەوتێکی بەدەستەوە بو و یاری پێکردوە، بەڵام بەبێ خواستی خۆی لەدەستی کەوتۆتە خوارەوە و دوکانەکە و پیاوی خاوەنی دوکانەکە سوتاون و مردوە (ابن الجوزي، ١٩٩٢، ١٨٣/١٨).

ب ـ سود و گرنگی و بوارەکانی بەکارهێنانی قیر

١ـ بەکارهێنانی قیر لە بواری دروستکردنی کەشتی

بەکارهێنانی قیر لە بواری دروستکردنی کەشتی مێژویەکی کۆنی هەیە، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کاتێک (پێغەمبەر نوح)بۆ ڕزگاربون لە لافاو کەشتیەکی گەورەی دروستکردوە هەڵساوە بە سواخدان و ڕوپۆشکردنی کەشتیەکە لە ناوەوە و دەرەوەی کەشتیەکە (الطبري، ٢٠٠١، ٣٩٦/١٢؛ الثعلبي، ٢٠١٥، ٣٥٧/١٤). هەروەها گەلانی دۆڵی ڕافیدین و دەوروبەری قیرپیان بۆ ڕوپۆشکردن و سواخدانی بەلەم و کەشتیەکان بەکارهێناوە بۆ ئەوەی ئاو نەچێتەناوی و پارێزراویش بن لە تێکچون و خراپ بون، ئەو کارەشیان ساڵانە دوبارە کردۆتەوە((velde,2015,p18-19)

لەسەردەمی عەباسیدا موسڵمانان کەشتییەکانیان بە قیر سواخداوە و ڕوپۆشیان کردون لە ناوەوە و دەرەوە، هەروەها بۆ گرتنی کەلێن و کونەکانی نێوان پارچە تەختەکانی کەشیتیەکانیان پارچە کەتانی وردیان هێناوە و بە زفت و قیرپیان کردوە و پێیان گرتوە، هەمو ئەمانەشیان بۆ ئەوە بوە کە ڕێگری بکەن لە چونە ناوەوەی ئاو بۆ ناو کەشتییەکانیان (ابن دريد، ١٩٨٧، ١٢٠١/٢؛ابن فارس، ١٩٨٦، ص٧٣٢؛ الهروي،٢٠٠١، ٢١٣/٩).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

ئەو جۆرە قیرەی بۆ قیرکردنی کەشتییەکان و سواخدانیان بەکارهاتوە پێی وتراوە (الکفر)، ئەو کەسەشی کاری سواخدان و ڕوپۆشکردنی کەشتییەکانی بە قیر ئەنجامداوە پێی وتراوە (جلفاط) (العسكري، ١٩٩٦،ص٤٠٧؛ابن منظور، ١٩٩٣، ١٤٨/٥)، جۆرێک لە کەشتیش هەبوە کە ناوی (المعبدة) بوە بە قیر و ڕۆن ومۆم سواخدراوە(ابن فارس، ١٩٨٦، ص ٦٤٣؛ الدينوري، د ت، ٢٣٣/٢).

٢ـ بەکارهێنانی قیر لە بواری قیرکردنی کۆڵان و بیناکاری:

قیر هەر لەکۆنەوە بۆ بواری بیناکاری بەکارهاتوە، گەلانی دۆڵی ڕافیدین عێراق کۆنترین گەلانێکن کە قیریان بۆ بیناکاری و وەک مادەیەکی دژە ئاو لە بینا و گەرماو و پەرستگاکان و پەیکەرە هونەرییەکان بەکارهێناوە)الجادر، ١٩٨٥،٣/٩٩-١٠٠؛ velde,2015,p17)، هەر لە کۆنیشەوە یەمەنییەکان قیرو بەردیان بۆ دروستکردنی بەنداو بەکارهێناوە (القزويني، دت، ص٤٠).

لە سەردەمی عەباسیش خەڵکی عێراق بەوە ناسرابون کە قیر زۆر بەکاردەهێنن لە بیناکاری و گەرما و و شارەکانیان(المغربي،١٩٧٠،ص ١٥٩)، جۆرێکیش لە قیر هەبوە کە پێیوتراوە (زفت) ئەم جۆرە قیرە بۆ قیرکردنی کۆڵانەکان بەکارهاتوە(الهروي، ٢٠٠١، ١١٥/١٠؛ ابن منظور، ١٩٩٣، ١٤٨/٥).

گەڕیدە و وڵاتناسی موسڵمان کە سەردانی شاری بەغدادیان کردوە لە بارەی گەرماوەکانی ئەوشارەوە دواون، ئاماژە بەوە دەکەن لە شاری بەغداد گەرماوێکی زۆر هەیە کە لە ژمارە نایەن، زۆربەیان بە قیر ڕوپۆش و سواخدراون و شێوەیەکی سەرسوڕهێنەریان وەرگرتوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەوەیە کە قیر لای ئەوان واتە خەڵکی بەغداد زۆرە(ابن جبير، دت، ص١٨٣؛ الشريشي، ٢٠٠٦، ١/ ٣٨٠).

٣ـ بەکارهێنانی قیر لە چەند بوارێکی دیکە:

یەکێک لەو بوارانەی دیکە کە قیری بۆ بەکارهێنراوە بریتیبوە لە سـواخدانی کوندە و مەرکانە، جۆرێک لە مەرکانە هەبوە کە بە (الجونة) ناســـرابو و بە قیر ســـواخدراوە(الفارابي،١٩٨٧، ٢٠٩٦/٥)، هەروەها جۆرێک لە کوندە هەبوە کە بە قیر و زفت ڕوپۆشـــکراوە بۆ ئەوەی پتەو و بەهێزبێت و خەل و شـــلەی دیکەی تێکراوە (الهروي، ٢٠٠١، ١٢٨/١٣).

هەروەها قیر بەکارهاتوە بۆ هەندێ نەخۆشـی پێسـت و چارەسـەری هەڵوەرینی قژ و چەند نەخۆشـییەکی دیکە(القزويني،٢٠٠٠،ص٢٠٤).

لە بواری پاراستنی ڕوەک و داردا جۆرێک لە قیر کە بە (قفر اليهود) ناسراوە بەکارهاتوە، ئەم جۆرە قیرە لەگەڵ زەیت تێکەڵکراوە و لە چواردەوری دار مێوەکان دراوە بۆ ئەوەی کرم بەسەر دارەکان نەکەوێت و گەڵاو و بەروبومەکەی نەخوات و پارێزراوبێت و کرمەکانیش بکوژێت (ابن بيطار، ٢٠٠١، ص٢٧٤-٢٧٥).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

ج ـ بازرگانیکردن بە نەوت و قیرەوە لەسەردەمی عەباسی:

نەوت قیر وەک دو کانزاو مادە کاری ئاڵوگۆڕو بازرگانیان پێوەکراوە لەسەردەمی عەباسیدا، کانییە نەوت و قیرەکان داهاتێکی باشیان هەبوە بۆ ئەو کەسانەی بەدەرهێنانی ئەو دو کانزایەوە خەریکبون، سەبارەت بە داهاتی کانییە نەوتییەکان (ابی دلف مسعر بن مهلهل) ئاماژە بەوە دەکات داهاتی ڕۆژانەی کانییە نەوتییەکانی شاری باکۆ هەزار درهەم بوە، لە کانییەکی دیکەشیان هەمان داهاتی کانییەکەی پێشوتر بوە واتە ئەویش داهاتی هەزار درهەم بوە، هەروەها سەبارەت بە کانییە نەوتییەکانی خانەقین ئاماژە بەوە دەکات ئەو کانییە نەوتیە داهاتی زۆرە (ابی دلف، ١٩٦٠، ص١٢، ٢٠؛ Minorsky,1958,p120)، دیارە نەوتی شاری باکۆ بازرگانی پێوەکراوە و گواستراوەتەوە بۆ وڵاتی دەیلەم (مؤلف مجهول، ١٩٩٩،ص ١٢٣).

سەبارەت بە نرخی نەوت لەسەردەمی عەباسی سەرچاوەکان بە ڕونی ئاماژەیان پێنەکردوە، تەنها ئەوە نەبێت لەگەڵ کەلوپەل و شتی دیکەدا نرخەکەیان هەژمارکردوە، ئەوەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی بازرگانی و کڕین و فرۆشتن بە نەوتەوە کراوە، بۆنمونە باس لەوە دەکەن نرخی ئەو نەوت و حەسیرەی لەسەردەمی خەلیفە هارون الرشید(١٧٠-١٩٣ک/٧٨٦-٨٠٩ز) کە بۆ سوتاندنی تەرمی جەعفەری کوڕی یەحیا بەکارهاتوە چوار درهەم و نیو و چارەکێک بوە (أربعة دراهم و نصف وربع) یاخود چوار درهەم بوە (مسكوية، ٢٠٠١، ٥٤٠/٣؛ ابن العمراني، ٢٠٠١، ص٨٤)، هەروەها نرخی ئەو نەوت و حەسیرە لە سەردەمی خەلیفە مستكفي بالله (٣٣٣-٣٣٤ک/٩٤٤-٩٤٦ز) بۆ سوتاندنی تەرمی ئەبوحەسەنی بەریدی بەکارهاتبو لە ساڵی(٣٣٢ک/٩٤٣ز) نۆ درهەم بوە(مسكوية، ٢٠٠١، ١١٠/٦).

هەروەها (ابوالهلال الصابی) ئاماژە بەوە دەکات نرخی نەوت و کەتان بۆ نەوتهاوێژان و چرا و کرێی ئەوانەی لەو بوارەدا کاردەکەن بەگشتی بۆ ماوەی یەک مانگ لەسەردەمی خەلیفە المعتضد بالله (٢٧٩-٢٨٩ک/٨٩٢-٩٠٢ز) بریتیبوە لە سەدو بیست و چوار دینار(الصابي، ١٩٠٤، ص١٩).

سەبارەت بە نرخی قیر لە سەرچاوەکانی بەردەستمان ئاماژەی پێنەکراوە، بەڵام قیر لە کانییە قیرەکانەوە نێردراوە بۆ ناوچەکانی دیکە و بازرگانی پێوەکراوە، بۆ نمونە ئەو قیرەی لە کانییە قیرەکانی قیارە/ گیارە لە نزیک شاری موصل دەرهێنراوە وشککراوەتەوە و پارچەپارچە کراوە و بارکراوە و نێردراوە بۆ شار و وڵاتانی دیکەی وەک وڵاتی شام و عەککا و ناوچە دەریاییەکانی دیکە (الشابشتي، ١٩٨٦، ص٣٠٢؛ ابن جبير، دت، ص١٨٧)، لە شارەکانیشدا شوێنی تایبەت هەبون بە فرۆشیارانی قیر و کەسانی قیر فرۆشیش لەسەردەمی عەباسی هەبون، بۆنمونە لە شاری کوفە لە شوێنێکی سەر ڕوباری فورات قیرفرۆش هەبوە (البغدادي،٢٠٠٢، ٣٢٢/٨؛ ابن خلكان، ١٩٩٤، ٨٨/١).

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

ئەنجام:

١. نەوت و قیڕ لە سەردەمە جیاجیاکانی خەلافەتی عەباسی لەلای گەلانی موسڵمان و ناموسڵمان بە چەندین ناوی جیاجیا ناوبراون، هەروەها چەندین جۆر و شێوەی جیاجیای سروشتی و ناسروشتیان هەبوە و چەندین زاراوەی جیاجیاش بۆ پیشەگەران و ئەوانەی کار لەسەر نەوت و قیڕدەکەن لە بوارەجیاجیا کان بەکارهێنراوە.

٢. کانی و بیرە نەوتی و قیڕییەکان سروشتی بون، واتە لەخۆیانەوەی لە ناوچەیەک لە ناوچەکان هەڵقوڵاون و دواتر موسڵمانان کاریان لەسەر دەرهێنان و چاککردنی کانی و بیرە نەوتییەکان کردوە بۆ ئەوەی بەرهەمی باشتریان هەبێت.

٣. نەوت و قیڕ بۆ بواری جیاواز سودیان لێوەرگیراوە، بەڵام لەسەردەمی عەباسیدا زیاتر سود نەوت بۆ لایەنی سەربازی و دروستکردنی چەکی سوتینەر بوە، قیڕیش زیاتر بۆ قیرکردنی کەشتی و بەلەم و گەرماوەکان زۆرترین سود لە بەکارهێنانی وەرگیراوە.

٤. تێبینی ئەوە دەکەین کانییە قیڕی و نەوتییەکان یان موڵکی گشتی بون یاخود موڵکی تایبەت بە هەندێ خەڵک بون، واتە دەسەڵاتی سیاسی موسڵمانان خاوەنی بەرهەمی نەوت و قیڕ نەبوە، تەنانەت خەلیفەکانی عەباسیش بۆ بەکارهێنانی نەوت بۆ هەندێ کاری تایبەت نەوتیان کڕیوە لەسەر حیسابی دەوڵەت هەژماریان کردوە و پارەکەیان لەگەنجینەی دەوڵەت داوە.

پەراوێزەکان:

(١) دەریای خەزەر/قەزوین: ئەم دەریایە دەریایەکی گەورەو داخراوە و لەڕێگەی ئاویەوە نەبەستراوەتەوە بە هیچ دەریایەکی دیکەی سەر زەوی، چەندین شار و ناوچە دەکەونە سەر ئەم دەریایە، لە ڕۆژهەڵاتی ئەم دەریایەوە وڵاتی (دیلم) و (طبرستان) و (جرجان)و (خوارزم)ە، لە ڕۆژئاوای دەریاکەوە ناوچەی ئاران و سنوری سەریر و وڵاتی خەزەرە، چەندین شار و ناوچە کەوتونەتە سەر کەناری ئەم دەریایە، لەوانە شار و ناوچەکانی ئازەربیجان، ڕوبارەکانی (الکر) و (الرس) و چەندین ڕوباری دیکە دەڕژێنە ئەم دەریایەوە((ابن حوقل، ١٩٣٨، ٢/٣٨٦ـ ٣٨٩).

(٢) دەریای قلزم(دەریای سور): دەریای قلزم بەشێکە لە دەریای هندی و سەرەتاکەی لە وڵاتی بەربەر و سودانەوە دەست پێدەکات و بەرەو ڕۆژئاوا درێژ دەبێتەوە تاوەکو دەگات بە شاری قلزم ی میسر، بەهۆی ناوی ئەو شارەوەش ناونراوە قلزم، وڵاتی بەربەر و حەبەشە دەکەونە کەنارەکانی باشوری دەریاکە و وڵاتانی عەرەبیش دەکەوێتە کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی، ئەم دەریایە وەک دۆڵێک وایە و چیاکان کەوتونەتە هەردولای دەریاکە و هەندێکیشیان کەوتونەتە ژێر ئاوەکەیەوە، چەندین شار و ناوچە لەسەر ئەم دەریایەن وەک (عدن، گەروی باب المندب، جدة، ینبع، مدین، أیلة، قلزم...) (یاقوت الحموي، ١٩٩٥، ١/٣٤٤، ٤/٣٨٨).

(٣) دوای گەڕانێکی زۆر بە سەرچاوەکانی بەردەستمان هیچ زانیارییەکمان لەسەرئەو شوێن و ئەو ناوچەیە نەدۆزیەوە کە کانی قیڕی صفة قالی لێیە.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

History Petroleum and Bitumen and Their Uses by Muslims in The Abbasid Age (132-656 AH / 749-1258 AD)

Nawzad Khalid Rauf
History Department, College of Human Sciences, Raparin university, Rania, Kurdistan Region, Iraq.
E-mail: Nawzadkr@uor.edu.krd

Abstract:

know humans Petroleum and tar since ancient times, especially the people of the Levant in Mesopotamia and Persia, before the advent of Islam and the beginning of the Abbasid era. The Muslims used Petroleum and bitumen in the fields of making ships and boats, and the Muslims used Petroleum in the industry as burning weapons of war, medicine and lighting at night, and the area of covering the walls of the bathhouses with bitumen and road tar... Therefore, we chose this topic to research the importance of the material and minerals, Petroleum and bitumen in the lives of Muslims and the scarcity or absence of a study and research on the history and uses of Petroleum and bitumen in this historical obstacle.

This research consists of an introduction and entrance and the two axes , with the most prominent results and a summary of the research in both Arabic and English languages and a list of sources and references. The first axis is devoted to defining the term Petroleum, bitumen and its industry in Islamic sources in the Abbasid era. As for the second axis, we talked about all the wells and wells of Petroleum and tar in all the areas under the hands of Muslims and where Petroleum and tar are extracted. In the third axis, we presented the importance of Petroleum and bitumen and its most important uses for Muslims in the Abbasid era.

Keywords: Petroleum, Bitumen, Asphalt, Abbasid, Muslims.

سەرچاوەکان:

ابن الاثير، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد الشيباني الجزري، (المتوفى: ٦٣٠هـ/ ١٢٣٢م)

١٩٩٧، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، بيروت.

د ت، اللباب في تهذيب الأنساب، دار صادر، بيروت.

الادريسي، محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسني الطالبي (المتوفى: ٥٦٠هـ/ ١١٦٤م)

٢٠٠٢، نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، مكتبة الثقافة الدينية، القاهرة.

الازرقي، أبو الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد بن محمد المكي المعروف بالأزرقي (المتوفى: ٢٥٠هـ/٨٦٤م)

٢٠٠٣، أخبار مكة وما جاء فيها من الأثار، تحقيق: عبدالمليک بن دهيش، مكتبة الاسدي، د م.

الاصطخري، أبو اسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي الاصطخري (المتوفى: ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م)

١٨٧٠، المسالک والممالک، مطبعة بريل، ليدن.

الاصفهاني، ابي عبدالله محمد بن محمد بن امد عمادالدين الاصفهاني(ت ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)

٢٠٠٤، الفتح القسي في الفتح القدسي(حروب صلاح الدين و فتح بيت المقدس) دار المنار، القاهرة.

ابن بطوطة، محمد بن عبد الله بن محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي، (المتوفى: ٧٧٩هـ/ ١٣٧٧م)

١٩٩٧، رحلة ابن بطوطة (تحفة النظار في غرائب الأمصـــار وعجائب الأســفار)،تحقيق: عبدالهادي التازي، أكاديمية المملكة المغربية، الرباط

صفي الدين، عبد المؤمن بن عبد الحق البغدادي، الحنبلي، صفي الدين (المتوفى: ٧٣٩هـ/ ١٣٣٨م)

١٩٥٤، مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت.

وكيع، ابوبكر محمد بن خلف بن حيان البغدادي، الملقب ب وكيع(ت ٣٠٦هـ/٩١٨م)

١٩٤٧، أخبار القضاة، تحقيق: عبدالعزيز مصطفي المراغي، مكتبة تجارية الكبرى، بيروت.

البغدادي، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب البغدادي (المتوفى: ٤٦٣هـ/ ١٠٧٠م)

٢٠٠٢، تاريخ بغداد، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الاسلامي، بيروت.

البغوي، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي (المتوفى: ٥١٦هـ/١١٢٢م)

١٩٨٣، شرح السنة، تحقيق: شعيب الارنوط و محمد زهير، المكتب الاسلامي، ط٢، دمشق، بيروت.

البكري، أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأندلسي (المتوفى: ٤٨٧هـ/ ١٠٩٤م)

١٩٣٥، سمط اللآلي في شرح أمالي القالي، تحقيق: عبدالعزيز الميمني، دار الكتب العلمية، بيروت.

ـ١٩٩٢، المسالک والممالک، تحقيق: ادريان فان ليوفن و اندري فيري، دار الغرب الاسلامي، بيروت.

البلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر بن داود البلاذري (المتوفى: ٢٧٩هـ/ ٨٩٢م)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

١٩٩٦، جمل أنساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض الزركلي، دار الفكر، بيروت.

البيروني، أبو الريحان محمد بن أحمد البيروني الخوارزمي (المتوفى: ٤٤٠هـ/١٠٤٨م)

د ت، الجماهر في معرفة الجواهر، مكتبة المتنبي، القاهرة.

ابن بيطار، ضياء الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد الأندلسي المالقي المعروف بابن البيطار(٦٤٦هـ/ ١٢٤٨م)

٢٠٠١، الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، دار الكتب العلمية، بيروت.

البيهقي، ابوالفضل محمد بن حسين البيهقي(ت ٤٧٠هـ/ ١٠٧٧م)

دت، تاريخ البيهقي، ترجمة : يحيى الخشاب و صادق نشات، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة.

التركماني، الملك الأشرف عمر بن يوسف بن عمر بن رسول الغساني التركماني (ت ٦٩٦هـ/١٢٩٦م)

ـ ٢٠٠٠، المعتمد في الأدوية المفردة، تحقيق: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن تغري بردي، يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي(المتوفى: ٨٧٤هـ/ ١٤٦٩م)

ـ ١٩٩٢، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت.

التنوخي، المحسن بن علي بن محمد بن أبي الفهم داود التنوخي البصري، أبو علي (المتوفى: ٣٨٤هـ/ ٩٩٤م)

١٩٩٥، نشوار المحاضرة وأخبار المذاكرة، تحقيق: عبود شالجي، دار صادر، ط٢، بيروت

الثعالبي، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي (المتوفى: ٤٢٩هـ/ ١٠٣٧م)

ـ١٩٨٣، يتمة الدهر في محاسن أهل العصر، تحقيق: مفيد محمد قمحية، دار الكتب العلمية، بيروت.

ثعلب، أحمد بن يحيى بن زيد بن سيار الشيباني بالولاء، أبو العباس، المعروف بثعلب (المتوفى: ٢٩١هـ/ ٩٠٣م)

١٩٦٠، مجالس ثعلب، دار المعارف، ط٢، مصر.

الثعلبي، أبو إسحاق أحمد بن إبراهيم الثعلبي (المتوفى: ٤٢٧ هـ/١٠٣٥م)

ـ٢٠١٥، الكشف والبيان عن تفسير القرآن، دار التفسير، جدة.

الجاحظ، عمرو بن بحر بن محبوب الكناني بالولاء، الشهير بالجاحظ (المتوفى: ٢٥٥هـ/٨٦٨م)

١٩٦٦، الحيوان، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي،ط٢، مصر.

ابن جبير، محمد بن أحمد بن جبير الكناني الأندلسي، أبو الحسين (المتوفى: ٦١٤هـ/ ١٢١٧م)

ـد ت، رحلة ابن جبير، دار ومكتبة الهلال، بيروت.

ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي (المتوفى: ٥٩٧هـ/١٢٠٠م)

١٩٩٢، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، و مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابي حاتم، أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمي، (المتوفى: ٣٢٧هـ/٩٣٨م)

ـ١٩٩٨، تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، تحقيق: أسعد محمد الطيب، مكتبة نزار مصطفى الباز، ط٢، السعودية.

ابن حمدون، محمد بن الحسن بن محمد بن علي بن حمدون، أبو المعالي (المتوفى: ٥٦٢هـ/١١٦٦م)

١٩٩٦، التذكرة الحمدونية، دار صادر، بيروت.

ابن حوقل، محمد بن حوقل البغدادي الموصلي، أبو القاسم (المتوفى: بعد ٣٦٧هـ/ ٩٧٧م)

١٩٣٨، صورة الارض، دار صادر، بيروت.

ابن خرداذبة، أبو القاسم عبيد الله بن عبد الله المعروف بابن خرداذبة (المتوفى: نحو ٢٨٠هـ/ ٨٩٣م)

١٨٨٩، المسالک والممالک، مطبعة بريل، ليدن.

ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن محمد، ابن خلدون أبو زيد، ولي الدين الحضرمي الإشبيلي (المتوفى: ٨٠٨هـ/)

١٩٨٨، ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تحقيق: خليل شحادة، دار الفكر، ط٢، بيروت.

ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم الإربلي (المتوفى: ٦٨١هـ/١٢٨٢م)

١٩٩٤، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، بيروت.

ابو داود، أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي (ت ٢٧٥هـ/٨٨٨م)

دت، سنن أبي داود، تحقيق: محمد محيي الدين عبدالحميد، المكتبة العصرية، بيروت.

ابن دريد، أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي (المتوفى: ٣٢١هـ/ ٩٣٣م)

١٩٨٧، جمهرة اللغة، تحقيق: رمزي منير بعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت.

ابى دلف، مسعر بن المهلهل الخزرجي، (المتوفي:٣٨٥هـ/٩٩٥م)

١٩٦٠، الرسالة الثانية، تحقيق: بطرس بولغاكوف و انس خالدوف، دار النشر للاداب الشرقية، موسكو.

الدوادري، ابي بكر بن عبدالله بن ايبک الدواداري(المتوفي: بعد ٧٣٦هـ/١٣٣٥م)

١٩٩٤، كنز الدرر و جامع الغرر، تحقيق: جونهلد جراف و واريكا جلاسن، مؤسسة الحامصة للدراسات والنشر، بيروت.

الدينوري، أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (المتوفى: ٢٧٦هـ/٨٨٩م)

١٩٧٨، غريب القرآن، تحقيق: امد صقر، دار الكتب العلمية، بيروت.

د ت، الجراثيم، تحقيق: محمد جاسم الحميدي، وزارة الثقافة، دمشق.

الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي(المتوفى: ٧٤٨هـ/١٣٤٧م)

١٩٩٣، تاريخ الإسلام وفيات المشاهير والأعلامن تحقيق: عمر عبد السلام التدمري، دار الكتاب العربي، بيروت.

الرازي، أبو بكر، محمد بن زكريا الرازي (المتوفى: ٣١٣هـ/٩٢٥م)

٢٠٠٢، الحاوي في الطب، تحقيق:هيثم خليفة طعيمي، دار احياء التراث العربي، بيروت.

راغب الاصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (المتوفى: ٥٠٢هـ/١١٠٨م)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

١٩٩٩، محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء، شركة دار الأرقم بن أبي الأرقم، بيروت.

الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله (المتوفى: ٥٣٨هـ/١١٤٣م)

١٩٩٨، أساس البلاغة، تحقيق: محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابو سعيد الابى، منصور بن الحسين الرازي، أبو سعد الآبى (المتوفى: ٤٢١هـ/١٠٣٠م)

٢٠٠٤، نثر الدر في المحاضرات، تحقيق: خالد عبد الغني محفوط، دار الكتب العلمية،بيروت.

السمعاني، عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني المروزي، أبو سعد (المتوفى: ٥٦٢هـ/١١٦٦م)

١٩٦٢، الأنساب، تحقيق: عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني و اخرون، مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد.

السيرافي، أبو زيد حسن بن يزيد السيرافي (المتوفى: بعد ٣٣٠هـ/٩٤١م)

١٩٩٩، رحلة السيرافي، المجمع الثقافي، أبو ظبي.

ابن سينا، الحسين بن عبد الله بن سينا، أبو علي، شرف الملك: الفيلسوف الرئيس (المتوفى: ٤٢٨هـ/١٠٣٧م)

١٩٩٩، القانون في الطب، تحقيق: حواشيه محمد أمين الضناوي،دار الكتب العلمية، بيروت.

الشابشتي، أبو الحسن علي بن محمد، المعروف بالشابشتي (المتوفى: ٣٨٨هـ/ ٩٩٨م ـ)

١٩٨٦، الديارات،تحقيق: كوركيس عواد، دار الرائد العربي، بيروت.

ابي شامة، أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي المعروف بأبي شامة (المتوفى: ٦٦٥ هـ/١٢٦٦م)

١٩٩٧، الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق: إبراهيم الزيبق، مؤسسة الرسالة،بيروت.

٢٠٠٢، تراجم رجال القرنين السادس و السابع المعروف بالذيل على الروضتين،تحقيق: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن شداد، يوسف بن رافع بن تميم بن عتبة الأسدي الموصلي، أبو المحاسن، بهاء الدين ابن شداد (المتوفى: ٦٣٢هـ/١٢٣٤م)

١٩٩٤، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين الأيوبي)، تحقيق: الدكتور جمال الدين الشيال، مكتبة الخانجي، القاهرة.

الشريشي، أبو عباس أحمد بن عبد المؤمن بن موسى الشريشي (المتوفى: ٦١٩ هـ/١٢٢٢م)

٢٠٠٦، شرح مقامات الحريري، دار الكتب العلمية،ط٢، بيروت.

الصابي، أبو الحسن الهلال بن المحسن الصابي (المتوفى: ٤٤٨هـ/١٠٥٦م)

١٩٠٤، تحفة الأمراء في تاريخ الوزراء،مطبعة اباء اليسوعين، بيروت.

الطبري، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: ٣١٠هـ/٩٢٢م)

١٩٧٠، تاريخ الطبري أو تاريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دارالمعارف، مصر.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

الطرسوسي، مرضي بن علي بن مرضي الطرسوسي(ت ٥٨٩هـ/١١٩٣م)

١٩٤٨، تبصرة ارباب الالباب في كيفية النجاة في الحروب من الاسواء، تحقيق: كلودكاهين، بيروت.

ابن عباد، إسماعيل بن عباد بن العباس، أبو القاسم الطالقاني، المشهور بالصاحب بن عباد (المتوفى: ٣٨٥هـ/ ٩٩٥م)

١٩٩٤،المحيط في اللغة، تحقيق : شيخ محمد حسن،عالم الكتب، بيروت

ابن عديم، عمر بن أحمد بن هبة الله بن أبي جرادة العقيلي، كمال الدين ابن العديم (المتوفى: ٦٦٠هـ/١٢٦١م)

د ت، بغية الطلب في تاريخ حلب، تحقيق: سهيل زكار، دار الفكر، بيروت.

العسكري، أبو هلال الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد بن يحيى بن مهران العسكري (المتوفى: نحو ٣٩٥هـ/١٠٠٤م)

١٩٩٦، التلخيص في معرفة اسماء الاشياء، تحقيق: عزة حسن، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، ط٢، دمشق.

ابن العمراني، محمد بن علي بن محمد المعروف بابن العمراني (المتوفى: ٥٨٠هـ/ ١١٨٤م)

٢٠٠١، الإنباء في تاريخ الخلفاء، تحقيق: قاسم السامرائي، دار الافاق العربية، القاهرة.

الغساني، عمادالدين ابوالعباس المليك الاشرف الغساني(ت ٨٠٣هـ/ ١٤٠٠م)

١٩٧٥، العسجد المسبوك والجوهر الملوك في طبقات الخلفاء والملوك، تحقيق: ممود عبدالمنعم، دار التراث الاسلامي، بيروت.

الفارابي، أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي (المتوفى: ٣٩٣هـ/ ١٠٠٢م)

١٩٨٧، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين،ط٤، بيروت.

الفارابي، أبو إبراهيم إسحاق بن إبراهيم بن الحسين الفارابي، (المتوفى: ٣٥٠هـ/ ٩٦١م)

٢٠٠٣، معجم ديوان الأدب، تحقيق: دكتور أحمد مختار عمر، مؤسسة دار الشعب للصحافة والطباعة والنشر، القاهرة.

ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين (المتوفى: ٣٩٥هـ/١٠٠٤م)

١٩٨٦، مجمل اللغة لابن فارس، تحقيق: زهير عبد المحسن سلطان، مؤسسة الرسالة،ط٢، بيروت.

ابوالفداء، السلطان الملك المؤيد عمادالدين اسمعيل بن الملك الافضل المعروف بابي الفداء(المتوفي: ٧٣٢هـ/١٣٣١م)

١٨٦٠، تقويم البلدان، تحقيق: ماك كوكين ديسلان، دار الطباعة السلطانية، باريس.

الفراهيدي، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري (المتوفى: ١٧٠هـ/٧٨٦م)

٢٠٠٣، كتاب العين، تحقيق: عبدالرحمن هنداوي، دار الكتب العلمية، بيروت.

القرطبي، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: ٤٦٣هـ/١٠٧٠)

٢٠٠٠، الاستذكار،تحقيق: سالم محمد عطا و محمد علي معوض، دار الكتب العلمية، بيروت.

القزويني، زكريا بن محمد بن محمود القزويني (المتوفى: ٦٨٢هـ/١٢٨٣م)

د ت، آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، بيروت.

٢٠٠٠، عجائب المخلوقات و الحيوانات و غرائب الموجودات، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بيروت.

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

القلانسي، حمزة بن أسد بن علي بن محمد، أبو يعلى التميمي، المعروف بابن القلانسي (المتوفى : ٥٥٥هـ/١١٦٠م)

١٩٨٣، تاريخ دمشق، تحقيق: سهيل زكار، دار حسان للطباعة والنشر، دمشق.

القلقشندي، أحمد بن علي بن أحمد الفزاري القلقشندي ثم القاهري (المتوفى: ٨٢١هـ/١٤١٨م)

٢٠١٢، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: ٧٧٤هـ/١٣٧٢م)

١٩٩٧،البداية والنهاية، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي،دار هجر للطباعة والنشر، جيزة

الكرديزي، أبو سعيد عبد الحي بن الضحاك بن محمود جرديزي (المتوفى: ٤٤٣ هـ/ ١٠٥١م)

٢٠٠٦، زين الاخبار، تعريب: عفاف السيد زيدان، المجلس الأعلى للثقافة،القاهرة.

اللخمي، ابن هشام اللخمي (المتوفى: ٥٧٧ هـ/١١٨١م)

٢٠٠٣، المدخل إلى تقويم اللسان، تحقيق:حاتم صالح الضامن، دار البشائر الإسلامية للطباعة، بيروت.

ابن ماكولا، سعد الملك، أبو نصر علي بن هبة الله بن جعفر بن ماكولا (المتوفى: ٤٧٥هـ/ ١٠٨٢م)

١٩٩٠، الإكمال في رفع الارتياب عن المؤتلف والمختلف في الأسماء والكنى والأنساب، دار الكتب العلمية، بيروت.

الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (المتوفى: ٤٥٠هـ/١٠٥٨م)

١٩٩٩، الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشـــافعي وهو شـــرح مختصـــر المزني، تحقيق: علي محمد معوض، عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن مجاور، جمال الدين أبو الفتح يوسف بن يعقوب ابن محمد المعروف بابن المجاور الشيباني الدمشقي (المتوفى: ٦٩٠هـ/١٢٩١م)

١٩٩٦،صفة بلاد اليمن و مكة و بعض الحجاز المسماة تاريخ المستبصر، تحقيق: ممدو حسن محمد، مكتبة الثقافة الدينية،القاهرة.

المرسي، أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي (المتوفى: ٤٥٨هـ/ ١٠٦٥م)

١٩٩٦، المخصص، تحقيق: خليل ابراهيم جفال، دار احياء التراث العربي، بيروت.

٢٠٠٠، المحكم والمحيط الأعظم، تحقيق: عبدالحميد هنداوي، دار الكتب العلمية، بيروت.

ابن مستوفي، المبارك بن أحمد بن المبارك بن موهوب اللخمي الإربلي، المعروف بابن المستوفي (المتوفى: ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م)

١٩٨٠، تاريخ إربل،سامي بن سيد خماس الصقار، دار الرشيد للنشر، العراق.

المسعودي، أبو الحسن على بن الحسين بن على المسعودي (المتوفى: ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م)

٢٠٠٥، مروج الذهب و معادن الجوهر، تحقيق: كمال حسن مرعي، مكتبة العصرية، بيروت.

د ت، التنبيه والإشراف، تحقيق: عبد الله إسماعيل الصاوي، دار الصاوي، القاهرة.

مسكويه، أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب مسكويه (المتوفى: ٤٢١هـ/ ١٠٣٠م)

٢٠٠١، تجارب الأمم وتعاقب الهمم، تحقيق: أبو القاسم إمامي، سروش، طهران.

٢٠٠١، الهوامل والشوامل سؤالات أبي حيان التوحيد، تحقيق: سيد كسروي، دار الكتب العلمية، بيروت.

المغربي، أبو الحسن على بن موسى بن سعيد المغربي (المتوفى: ٦٨٥هـ/ ١٢٨٦م)

١٩٧٠، كتاب الجغرافيا، تحقيق: اسماعيل العربي، المكت التجري للطباعة والنشر، بيروت.

المقدسي، أبو عبد الله محمد بن أحمد المقدسي البشاري(المتوفي: ٣٨٠هـ/ ٩٩٠م)

١٩٩١، أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، مكتبة مدبولي القاهرة، ط٢، ١٩٩١.

المقريزي، أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقريزي (المتوفى: ٨٤٥هـ/ ١٤٤١م)

١٩٩٨، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، تحقيق: د محمد زينهم و مديحة الشرقاوي، مكتبة متبولي، القاهرة.

ابن منظور، محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعى الإفريقى (المتوفى: ٧١١هـ/ ١٣١١م)

١٩٩٣، لسان العرب، الحواشي: لليازجي وجماعة من اللغويين، دار صادر، بيروت.

ابن منقذ، أسامة بن مرشد بن علي بن مقلد بن نصر بن منقذ (المتوفى: ٥٨٤هـ/١١٨٨م)

١٩٣٠،الاعتبار،تحقيق: فيليب حتي، د. ف، مكتبة الثقافة الدينية، مصر.

المهلبي، الحسن بن أحمد المهلبي العزيزي (المتوفى: ٣٨٠هـ/٩٩٠م)

٢٠٠٦، الكتاب العزيزي أو المسالك والممالك، تحقيق: تيسير خلف، التكوين للطباعة والنشر، دمشق.

مؤلف مجهول،مجهول (توفي: بعد ٣٧٢هـ/٩٨٢م)

١٩٩٩، حدود العالم من المشرق إلى المغرب، تحقق : يوسف الهادي،الدار الثقافية للنشر، القاهرة.

النقاش، أبو سعيد محمد بن علي بن عمر بن مهدي الأصبهاني الحنبلي النقاش (المتوفى: ٤١٤هـ /١٠٢٣م)

دت، فنون العجائب في أخبار الماضـــيين من بني إســـرائيل وغيرهم من العباد والزاهدين،تحقيق: طارق الطنطاوي، مكتبة القرآن، القاهرة.

النويري، أحمد بن عبد الوهاب بن محمد بن عبد الدائم القرشي التيمي البكري، شهاب الدين النويري (المتوفى: ٧٣٣هـ/١٣٣٢م)

٢٠٠٤، نهاية الأرب في فنون الأدب، تحقيق: مفيد قميحة، دار الكتب العلمية، بيروت.

النيسابوري، أبو الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري (المتوفى: ٥١٨هـ/ ١١٢٤م)

١٩٥٥، مجمع الأمثال، تحقق: محمد محيى الدين عبد الحميد، مطبعة السنة المحمدية، مصر.

الهروي، محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي، أبو منصور (المتوفى: ٣٧٠هـ/ ٩٨٠م)

٢٠٠١، تهذيب اللغة، تحقق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

الهمداني، لسان اليمن الحسن بن أحمد بن يعقوب بن يوسف بن داود الشهير بالهمداني (المتوفى: ٣٣٤هـ/٩٤٤م)

١٩٩٠، صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد بن علي، مكتبة الارشاد، صنعاء.

ابن واصل، جمال الدين ممد بن سالم بن واصل(المتوفي: ٦٩٧هـ/ ١٢٩٧م)

DOI:https://doi.org/10.26750/Vol(8).No(4).Paper24 http://journal.uor.edu.krd/index.php/JUR Vol.8. No.4,December.2021

١٩٥٧، مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: دكتور جمال الدين الشياك، مطبعة الاميرية،

ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (المتوفى: ٦٢٦هـ/ ١٢٢٨م)

١٩٩٥، معجم البلدان، دار صادر، ط٢، بيروت.

١٩٩٨، الخزل والدأل بين الدور والدارات والديرة، تحقيق: يحيى زكريا عبارة و محمد اديب جمران

منشورات وزارة الثقافة، دمشق.

اليعقوبي، أحمد بن إسحاق (أبي يعقوب) بن جعفر بن وهب بن واضح اليعقوبي (المتوفى: بعد ٢٩٢هـ/٩٠٤م)

١٨٦٠، البلدان، مطبعة بريل، ليدن.

اليمني، نشوان بن سعيد الحميرى اليمني (المتوفى: ٥٧٣هـ/ ١١٧٧م)

١٩٩٩، شمس العلوم ودواء كلام العرب من الكلوم، تحقيق: حسين بن عبد الله العمري و اخرون، دار الفكر المعاصر، بيروت.

حسين، محسين محمد

٢٠٠٣، الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين، مطبعة وزارة التربية، أربيل.

حلمي، ابراهيم

١٩١١، غني هيت و ذكر معادنها، مجلة لغة العرب العراقية، مطبعة الآداب، بغداد.

دوزي، رينهارت بيتر آن دوزي (المتوفى: ١٣٠٠هـ)

١٩٨٢، ١٩٩٧، تكملة المعاجم العربية، ترجمة: ممد سليم النعيمي و جمال الخياط، مكتبة الوطنية، بغداد.

زكي، عبدالرحمن

د ت، السلاح في الاسلام، دار المعارف، مصر.

الجادر، وليد

١٩٨٥، العمارة حتى فجر السلالات، بحث في حضارة العراق، دار الحرية للطباعة، بغداد.

الغزي، كامل بن حسين الحلبي، الشهير بالغزي

١٩٢٧، نهر الذهب في تاريخ حلب، مطبعة المارؤنية، ط٢، حلب.

فرح و اخرون، اديبة

٢٠٠٣، القاموس غربي- انكليزي، دارالكتب العلمية، بيروت.

عثمان،مرفت

٢٠١٠،التحصينات الحربية و ادوات القتال في العصر الايوبي بمصر والشام، دار العالم العربي، القاهرة.

ناصري، سيد احمد علي الناصري

١٩٧٦، الاغريق تاريخهم و حضارتهم، دار النهضة العربية، القاهرة.

ول ديورانت، ويليام جيمس ديورانت

١٩٨٨، قصة الحضارة، ترجمة: زكي نجيب محمود وآخرين، دار الجيل، بيروت، لبنان.

Mere, Josef W

2006, Medieval Islamic Civilizatio, Taylor & Francis Group, Great Britain.

Minorsky, V

1958, A History Of Sharvan And Darband , Cambridge.

Parkinson, Dilys

2005, OxfordBusiness English Dictionary, Oxford University Press, British.

Porphyrogenitus, Constantine(died 959 AD)

1967, De Administrando Imperio, translation: r j h Genkins, the dumbartion oaks library, secand impression, Washington.

Velde, Thomas Van de

2015,black maaic bitumen, university of gent, baljika.